

Buda Ferenc

24 haiku

(Áraszály)

*Mióta élek,
Hol aszály, hol áradás
föld-víz hazámban*

(Ami megmarad)

*Jegenye-hosszút
álmodik a gyalogút,
s bokorra ébred.*

(Ambivalencia I.)

*Eső szemereg,
ereszcsatorna beszél.
Kár, hogy nem értem.*

*Eső szemerkél,
ereszcsatorna fecseg.
Baj, hogy nem értem?*

(Ambivalencia II.)

*Kering a bolygó,
egyik félarcát folyton
fénybe emelve.*

*Kering a bolygó,
másik félarcát mindig
éjbe süllyesztve.*

(Ambivalencia III.)

*Törődj bele már:
az emberek egy része
se hős, se hitvány,*

*s vedd tudomásul:
az emberek más része
hitvány is, hős is.*

(Magány)

*Deres a lélek,
holdárnyéknál hidegebb
ez a sötétség.*

(Felejtés)

*Elhagyott kertben
kiapadt, mély szemgödör –
ókút homálylik.*

(Emlékezés)

*Hajnali álom,
föl-fölugatnak benne
halott kutyáim.*

(Szorongás)

*Fekete szíjak
feszülnek a szívemen –
érted aggódom.*

(Káprázat I.)

*Távolról nézve
kárhozat meg üdvösség
egy tőről sarjad.*

(Káprázat II.)

*Fegyenc, fegyőr – hisz
rabok ők mindketten. (Csak
össze ne téveszd!)*

(Két költő)

*Petőfi arca
évről évre szigorúbb.
Vajon csodáljam?*

*Arany Jánosé
napról napra szomorúbb.
Ezt sem csodálom.*

(Sors bona – plusque aliud)

*Hetven-nyolcvan év
örökös létkockázat.
Hányszor megúsztam!*

(Őszi szélben)

*Tűnődöm: vajon
itt maraszt vagy elröpít
ez az ökörműl.*

(Certitude)

*Bármerre fordulsz,
mindig szembe fúj a szél,
folyton csak szembe.*

(Éphémerité)

*Röpke itt-létünk:
üveglapon lehelet –
egy kéz letörli.*

(Impossibilité)

*Anyám, ha egyszer
vénuiltöm vak havából
még újrászülnél...*

(Imprudence)

*„Isten a tanúm!” –
sokan így esküdöznek.
S ha majd rájuk vall..?*

(Innocence original)

*Kiskacsa fürdik,
s egyre fehérebb lesz a
fekete tóban.*

(Relativité)

*Jöttem idáig
hétézer év lábnyomán.
Hét napig tartott.*

(S a huszonötödik)

*Volt egy farönköm.
Addig-addig faragtam –
bot lett belőle.*

Halasi Zoltán

Gyerekmentés

Hommage à Irena Sendlerowa

(1943. február 15.)

Mondd meg a londoniaknak: a korfa egészséges népeknél fenýőre hasonlít, széles az alja, mutatja, bő az utánpótlás, gondol a társadalom a jövőre; a csúcsa az aggkor elfogyó népességét jelzi. A varsói zsidók korfája már tavaly nyár elején is hagyma alakú volt: az ifjakat kényszermunkára vitték, a gyermekek és az idősebbek meg hullottak az éhségtől. Őszre viszont, a deportálások után, a korfa mint a terülő boróka, olyan lett, függőleges kiterjedése megszűnt: se öreg, se gyerek jóformán, csak pár fiatal, középkorúak, a munkára alkalmasakból. Százhúszezer volt júliusban a kiskorú a varsói gettóban, és ebből a késő ősz tőzezer, ha megérte.

Ketten, szanitécnők, gyermekvédők igazából, áligazolványos járványügyesek, orvos mellett mentőkocsival naponta megjártuk a poklot. Rettegve a járványtól, maguk helyett minket küldtek az „antibakteriális frontra” a nációk. Pénz, élelem, rendes ruha, gyógyszer mint szociális támogatás ment önkormányzati forrásból, általunk gyártott fiktív lista alapján, kiskorú lengyel, valójában zsidó rászorulónak, meg tifusz elleni szérum. Azt hittük, teszünk valamit, alapellátással kicselezzük vagy lassítjuk a halált. De bárhova mentünk, a falnak dőlve, a járda kövén, az úttestre csúszva viaszszín, kék-zöld arcok, gyermekek, bőrük mint stoppolófára harisnya, csontra tapadt, ödémás szem, foszladozó rongyokból karmos, kéregető kéz, kántáló nyüszögés, gyermekek, elhaló hangok, a menhelyeken húgy, ürülék csorog le a lépcsőn, az udvaron hónapok óta hegyekben áll a szemét, a hatóság náci parancsra megtagadta az elszállítást. Közben a hírek jártak: hogy szűnt meg a vilnai kisebb, hogy ürült ki a lublini gettó, hogy tűntek el a Lódz környéki zsidók Chelmno közelében. A józan ész már azt kiabálta, ki innen, csapda a gettó, csakhogy a jobb levegőjű „árja oldal” sem volt mentes a veszélytől. Akinek volt ismerőse, régi barátja, könnyebben el tudott rejtőzni odaát, a Damoklész kardja azonban ott lóg mindenki felett: gettót a zsidóknak elhagyni halál, segítséget adni nekik ugyancsak. Ráadásul a gettóban még együtt lehetett a család, odakint meg szét kellett szóródnai sokszor. Sokakat rávettünk, bízzák a gyermekeket ránk, még

---

Ez az írás egy holokauszt-poémához készülő társszöveg egyik fejezete. A teljes mű *Lábjegyzet* címmel 2011 őszén jelenik meg a Kalligram Kiadónál.

többen úgy vélekedtek, „Varsóra úgyse kerül sor”, „Varsó megmarad”, vagyis biztonságot a fal nyújt, és az „árja oldal” a csapda.

Aztán a „nagy akció” átírta a drámát. Elsőnek a legvédtelenebbek estek áldozatul, az utcán összeszedett kölykök és koldusok, a máshonnan Varsóba kergetett menekültek; munkára őket nem telepíthették ki, csont-bőr árnyakat, így hát azonnal lehullt az álca. Egyszerűbb lesz, gondoltuk, az érintetteket meggyőzni: látod, a gyilkos fogdmegek háztömről háztömbre járnak, semmi esélyetek együtt, az választ egyedül helyesen, aki gyermekét búvóhelyre küldi. De miért olt a természet az emberbe szülői ösztönt? Lökje a fészekből ki, bízva a legdrágábbat vadidegenre? Nem papírhajó a gyerek, hogy vízre bocsássuk, és sose lássuk! Az apa ráállt – az anya ellene volt. Az anya már nem – akkor a nagypapa („csak a testemen át”), elállva az ajtót. És mire visszamentünk másnap, hátha azóta egyességre jutottak, már üres ház fogadott, vagy kísérteties kép: nyolc élettelen test, kicsi, nagy, nyolc merev szempár, kollektív öngyilkosság. Könnyű nekünk se volt: legszívesebben elraboltuk volna a gyermekeket, no de vagyunk mi hatóság? Tudja meg London: a fajvédelem tempója ijesztő, mert tekintet nélküli, a gyermekvédelemé meg siralmasan lassú, mert mindenre tekintettel van. Puskatussal vagonba tuszkolni tömeget, ennek csak a szállítókapacitás szab határt, ellenben elkábított csecsemőket egy, azaz egy mentőben, egyetlen villamoson, meg maximum egykét fogatolt bérkocsiban csempészni elég szaporátlan. Mégis folyt a gyermekek kihelyezése, versenyt futva a megszálló hatalommal: miközben a náció a végleges elhelyezést tűzték ki célul és intézték, mi az ideigleneset. Ők hazagondozással többé biztosan nem fognak foglalkozni, mi szeretnénk.

Őszre ezernél több gyermeknek lett búvóhelye: és kiderült, hogy férőhely még bőven akadna, százakat fel tud venni az aprókból a Boduen (a lelenház), az állami gyermekotthonok is több százat, és tízesével el tudják osztani egymás közt a nagyobbakat a környékbeli zárdák. Hogy növelhessük a létszámot, el kellett oszlatni a megmaradt zsidóság gyanúját, mert a rabbik némelyike úgy gondolta, a keresztények eddig kisujjukat sem, de most, hogy a hadiszerecsse fordulni látszik, a háború utánra ez még jól jöhet igazolásnak. Nagyobb baj, hogy a mentés térítéssel jár együtt, hívókra vadászik az egyház, a rejtegetés a kolostoroknak üzlet; a zsenge lelkeket elcsábítják, szembefordítják az atyák hitével, és a zsidó közösség még fizessen is érte? Háromszázezren pusztultak el már, mit számít az a pár száz gyerek; miért járna nekik különb sors? Vagy mindenki, vagy senki! Mások így érveltek: a gyermekeké a jövő! Bármily kevesen lesznek, csak rájuk lehet alapozni. És minél kevesebben, életük annál inkább kincs lesz. Kik vagyunk mi, hogy az élet jogát megvonjuk tőlük? Át kell engedni őket! Mások amellet kardoskodtak, hogy ne a rabbik, minden család maga döntsön. Így lett. Én meg az egyházi intézményeket kértem: tartózkodjanak, amennyire tudnak, a térítéstől.

De hát, magam is beláttam utóbb, a gyermekek biztonságát az szolgálja leginkább, ha nem rínak ki a közösségből, amelybe kerülnek. Előny, ha lány a gyerek, ha lengyelül jól tud, hozzánk hasonlít, kék szemű, szőke, pisze. Istenem, ezt az egyformaságot nem Te akartad! Első, hogy keresztet vetni tudjanak, tudják a miatyánkot, az asztali áldást. Ezt a szülő is, ha asszimilált, be tudja tanítani, de

többsnyire tőlünk, szociális munkásoktól, akik a családból kigondozzuk, hallja a gyermek a leckét. Persze a gettóból ki kell hozni előbb: járművön, gyalog, kabát, reverenda, kötény alatt úgy, hogy a lépő lábodon áll, zsákba, dobozba, kosárba, koporsóba téve, csatornán, pincén, temetőn át, vagy épp az egyik kapun, megkenve az őrt. Az első otthona átmeneti, itt a ruháját, testét a kosztól, a tetvektől szabadítjuk meg, az átélt sokktól a lelkét, és amint rendes holmiba bújt, kapott enni, az új azonosságot is fölveszi csoda gyorsan, kitalált élettörténetét is fújja. Nehezebb legyőznie félelmét az egyenruhától, magabiztosan mozogni az utcán, rámosolyogni a szembejövőre. Az áruló sémi vonásokat az arcra tekert géz elfedi („kórházba megyünk”), a tekintetekből árad a végtelen szomorúság. Közben a gondozók húsfőzs csapata a szélesebb ismeretségét puhatolja, mert a „feljavított” kis védencek többsége, távoli árva rokonként, családba kerül. Van, aki már a háború előtt is vállalt ilyet („kőműves az uram, kell az a kis plusz”), más emberségből teszi („legalább ezt a párat mentsük meg, ha nem menthetjük meg mindet”). Van, aki kér pénzt („ingyen az Úrjézus koporsóját sem”), van, aki nem („ahol négy gyerek elfér, ott hatnak is jut hely”).

Mindenki önkéntes, de nevelőszülőnek lenni sem fenéig tejfel. Az első gond a láthatás, ha van még édesanya, apa, vér szerinti rokon, ez mindig felkavaró: sebeket tép fel, visszaveti a gyermeket abban, hogy feltétlen bizalommal kötődjön ahhoz, aki befogadta. Értjük a féltő aggodalmat az édesanyákban, a máme utáni gyöttrő vágyakozást a gyerekekben, de jobb nekik, ha lenyugodnak; a szenvedély sorvaszt, jobb nekik elkülönülten.

A második gond, ezt jól véd az eszedbe, futár, ha már papírra nem írhatod, erről el ne feledkezz, a második gond nem csak kiskorút, mindenkit érint, aki hamis igazolványokkal próbál az „árja oldalon” élni. Az ember egy lépést nem tehet, egy anya például, cseppet sem sémita külsejű fia kezét fogva, „halálbiztos” papírokkal a zsebében, maga is szinte „kiköpött lengyel”, egy lépést sem úgy a gettókapun kijövet, hogy hozzá ne lépjen egy simlis sapkás tizenéves; ő semmi rosszat nem akar, de azt pontosan tudja, hogy a hölgy zsidó, és a fiú is, márpedig ha ezt a kérdést a közelben posztoló mélykék egyenruhás lengyel, vagy pláne a zöld (mutatja odébb) német rendőr feszegetné, az igen kínos lenne a hölgynek. Ugye, érti? Mert ha nem, le is húzhatja a kis vakarékról az úri nadrágját, hadd lássa a körbemetélt kis igazságot a város. Szóval? A kaputól a főpályaudvarig egy kilométer az út, azalatt a „halálbiztos” papírjaira büszke anyáról a simlis és társai legombolják az utolsó zlotyot is. Mire a szálláshelyére ér, már se órája, se karkötője. És ezek még a szelídebb zsarolók. Van, aki elvesz mindent, azután még rendőrkézre is adja áldozatát, ezért is jutalom jár.

Ilyen éber térfigyelő a házmester is lehet, vagy a szomszéd: elég, ha egy ablak mögött meglibben a függöny („ilyenkor nem szokott”), vagy hosszasan meg sem moccan („ilyenkor szellőztetni szokás”), elég a hazatérő lakástulajdonos kezében a szokottnál degeszebbre tömött és/vagy számosabb szatyor („kinek viszi ezt a rengeteg ételt?”), hogy pár nap múlva megzörgesse az ajtót: „Ejnye, lakótárs! Nem lesz ennek jó vége, szomszéd! Egy zsidó miatt az egész ház? Ha én nem, valaki más szól.” Hála az éber öntudatosnak, a kiskorú bújtatott költözni kényyszerül gyakran. Tessék mondani, kérni tőlem az egyik, az embernek hány mamá-

ja lehet? Ez már a harmadik. Vándorlunk hát, mint a nomádok, újabb zsarolókkal a sarkunkban, ők fölözik le a varsói tejszínt. Kiszámoltuk egyszer, a sarcból, amit egy-egy szmalcowniknak fizetünk, húsz gyerek egyhavi élelme kitelne. Kérdem hát Londont, most melyik nép a pióca?

Olcsóbb és biztosabb módja a gyermekelhelyezésnek a zárda. Bár a feljelentés ragálya őket sem kíméli most már, a kolostor küszöbe mégis többnyire megálljt parancsol a razziázó fenevadnak. Ha mégse, a zsidó csöppségek tudják, mi a dolguk, padlászugokba bújnak, oltár alatt kuporognak, közben a rendházvezető anyja németül kér elnézést a felforgatóktól a felfordulásért. Tisztelet és becsület az összes apácarendnek, hogy ennyi kis Krisztust oltalmaznak és adnak kézzől kézre, Mathilde, Longina, Bernarda, Anna, Witolda, Makryna nővérek, áldás a nevükre, klarisszák, orsolyiták, vincések, szeplőtelenek; míg csattog a fejsze, ők odaállnak a hatszáz éves fához, mentik az élő ágat, bujtani, hátha talajt fog – nélkülük nem tudom, mire menne az Isten az égben.

És mihez kezdenénk mi vajon a legyengült kis szervezetekkel, ha orvosok munkaidőn túl nem vizitálnák le őket, nem írnának nekik ingyen gyógyszert, kórházi beutalót, mit kezdenénk mi a villamosvezetők nélkül, ha például szállítás közben jiddisül tör föl a rémült gyermekből, vu iz majne máme?, mire fülsiketítő fékezés, csengetés, „A járat utast nem szállít, motorhiba, tessék leszállni!”, majd az üres kocsiban (a gyermek se élő, se holt már) vezetünk a kísérőre kacsint: „Asszonyom, hová lesz hát a menet?”

Remény az ember átka, mondják. Nem bánom, verjen. Ez lenne az első válaszom, amennyiben támogatónk, az emigráns kormány kétellné, megtérül-e egyszer a mentésbe fektetett energia. A második válaszom az, amit a szülőknek adtam az „elhelyezési értekezletek” közben. Hogy mi a garancia. Azt mondtam, semmi. Garancia arra sincs, hogy a gettóból kijutunk. Arra se, hogy a gondnok, aki megígérte, hogy átvisz, nem gondolja-e meg.

Amúgy meg példának itt van a gettó nagy összefogása: a volt kávéházak és zöldvendéglők (jobbára fátlan) kerthelyiségeiben megszervezték a gyermekek „táborozását”; fényképkiállításra vitték őket, hogy bemutassák Kína, Egyiptom, Sziám, Szíria természeti csodáit, lám, van élet a gettó falain túl; rajz-, tánc- és játékoköröket vezettek, hogy ne csak a rendőrt majmolják a kicsik, hadonászva a fagumibottal, hogy a feldobott sapka ne csak bombaként hulljon vissza az utca kövére; a kivégzéses-temetéses játék helyett vitaklub volt, versolvasó est, sőt rendszeres állami ünnepként megrendezték a Gyermekek Hónapját (a következőre tavaly augusztusban került volna sor!), adakozással, műsorral, népkönyha-, játéktéravatással, be lett vetve ész, erő, szent akarat – s mi lett az eredmény? Pár lépésre attól a háztól, ahol közkönyha és rendőrőrs működött, egy cukrászda előtt halott gyermek feküdt a járdán, plakáttal letakarva. A plakát a Gyermekek Hónapja tiszteletére készült, öklömnyi betűi makacsul hirdették a magasztos célt: „Mentsétek meg a gyermekeinket!”

Tandori Dezső

„Egyáltalán” – és konyhája

„Egyáltalán? Nem az, hogy egyáltalán.

Konyhája? Nem az. Csak...

Egyáltalán.”

X

Egyáltalán Téma 1.

„Semmi. Csak: nem valami”

Első verskötetem címe, sokan tudják, ez lett volna: EGYETLEN. (Aztán kényszerítés hatására más lett, szelíd, lemosolygó volt a kényszerítés, s jött a TÖREDÉK HAMLETNEK.) Az „egyetlen” tulajdonképpen azt jelölte volna, hogy „egyetlen se”, netán, hogy „egyetlen...” Micsoda? Előtag lett volna így e szó egy összetételben.

Ha most azt mondom, legújabb esélyemmel:

Mit mondhatnék?

erre lecsap:

*Nem az, hogy mit.
Nem az, hogy mondhatnék.
Egyáltalán.*

Amennyiben az „egyetlen”-szó tárgyiségben maradt meg, az „egyáltalán” ilyesmit jelöl:

*Életen-halálon innen-túl.
Nem az, hogy életen-halálon.
Nem az, hogy innen-túl.
Csak egyáltalán.*

Az „egyáltalán” a leheletnyit jelöli... de várjunk:

*Nem az, hogy leheletnyi.
De ha mégis az,
akkor leheletnyi csak.
Mégis inkább egyáltalán.
Egyáltalán se.*

A TÖREDÉK HAMLETNEK sok kiadást megélt, valahonnét kikereshető. Talán három rétege van. A fejlettebb zsengek (nagyon fejlettek, azért, persze); talán a tárgyias versek (személytárgyakkal is: szerelem, összetartozás, kötődés stb.); valamint az a jó másfél tucatnyi rövid munka, ahol esetleg még fogható elemek is vannak („magam”), de az érdemi rész: valami reláció. Emlékszem, festő jó barátomat (Keserü Ilonát) kérdeztem meg (Ottlikot is kérdezhettem volna): „Vers-e ez?” Mert kételyeim, borzongásaim voltak. Íme:

*Tőled távolabb-e?
Hozzád közelebb-e?
Tőled se, hozzád se.
Távol se, közel se.*

Ez egy „egyáltalán”-munka. Nem?
Akkor meg: honnét jövünk, hová tartunk?

*

Egyáltalán-témán-majdnem-túli ez a régi alakulás:
Koan III.

(A cím a kötet 1–2–3 koanjának utolsó darabja, ezért a „III.”) Így szól:

*Némaság a hang helyett.
De a némaság mi helyett?*

S belekötött ebbe egy nagy haikus kollégám. Rendben, szuper-mester, de itt elakadt. Mondtam neki: a némaság a kis versben (koanban) már nem a hang helyett van végül. Alaphelyzetben igen. De ha rákérdezzük (tehát rá magára, a némaságra, a hangjelenség-nincse), előjön: rendben, a hangot helyettesítve honnét jön? Hogyan van az, hogy egyáltalán (!) van? (Itt az „egyáltalán”: más értelemben.) Mi lett volna (mi volt!) már eleve, ami helyett, mintegy a kispadon, ott ül ez a némaság, aztán bemegy a pályára, mert a hangot lecserélték? Ki helyett ült ott Némaság Péter (mondjuk), a Real Madrid 27-es számot viselő csatára? Ám szorítsuk le: a némaság már szintén valami *helyett* van, mert nem muszáj azt hinnünk, hogy a némaságot valami elemiség váltja fel. Hogy a világsemmiből érkezik a „cserejátékos”.

De ha a világsemmiből? Rendben, akkor *ahelyett*. S mehetünk visszafelé. A némaság helyettesíti a hangot, de érkezőben már (sakkfigura, legyen) „ütött”, netán kitért... s így van jelen.

És mi helyettesítheti őt? Például a halál. De csak például. Ezer más is még. Ahogy az én új-egyáltalánomnak is ezer, ezerⁿ változata van. Cantor metamatekjára ír(hat)om:

*Végtelen számosság.
Csak nem végtelen.
Nem számosság.
Hanem hogy egyáltalán.*

Kosztolányi is megegyáltalánozható (végtelen helyen, gyakorlatilag végesen, mert minden Kosztolányi-helyen, de a kombinációk végtelen számúak is lehetnek):
hogy pl. a nagy, ismeretlen úrnak (v. Úrnak) vendége volt ő:

*...úrnak vendége
Csak épp kérdés: úrnak-e?
Vendége-e?
Vagy „csupán” egyáltalán?*

Érdekes, hogy messze nem minden világi tény „egyáltalánozható”. Pl. Gustav Klimt később született, mint Monet. Itt mese nincs.

De az én „*egyáltalán*”-om nem mese.

Sokan nem értették meg. Öt embernek meséltem róla, 4 nem értette azonnal, a végén egyikük „még akkor se”. Kérdés, J. A. „ebbe fog belehalni”-ja megegyáltalározható-e. A halál-téma itt igen kényes.

S vajon mondható-e+:

*Szerettem (szeretem) madárkáinkat.
Nem az, hogy madárkáinkat.
Nem az, hogy szeretem (szerettem).
Hanem egyáltalán.*

Itt, úgy érzem, nem megy a dolog. Írhatod-e: Szeretem kedvesem testét. Nem az, hogy „szeretem”. Nem az, hogy kedvesem testét. *Egyáltalán*. – Hm... Én nem kockáztatnám meg. Egyelőre nem tartok ott, hogy az egyáltalán-megoldást tipologizálni tudnám.

De *van*. Mi helyett? Van, ami helyett igen, van, ami helyett nem. Vagy csak én vagyok „szempontosabb” ember, mint amilyen író?

Cselezni az igazi íróssággal nem szabad.

Tehát az egyáltalán-megoldással sem élhetek vissza.

Nem mondhatom:

*Nem akarnék semmit se mondani (írni) már.
Nem az, hogy nem akarnék.
Nem az, hogy semmit se.
Hanem egyáltalán.*

(A „már” szócskára ki se tértünk, hohó!)

Ám...

...hagyjuk. Hozott is ajándékot, nem is alapon nem él meg az „*egyáltalán*”-om. Vagy tényleg nem akarnék már érintkezni, beszélni, írni, vagy ne mondjak olyat, ami ezt „menthetővé” teszi. Mert hogy hátha mégis akar (ez a figura, ez az alak, ez az alakzat, ez a megnyilvánulási szerveződés, képlet). Ez a valaki lehet olyan valaki, hogy nem akar már közölni senkivel semmit, nem akar ilyen cikket se írni. Jó. Mentsége nem a kétértelműség. Mentsége az „*egyáltalán...*” Nem „úgy egyáltalán, tényleg nem akart semmit se mondani, senkivel se beszélni stb.”, hanem...

Többről van szó. Ez mentsége. Van a világban (a lehetőségek összesében, egyetlenében) egy olyan variáció, hogy bárminek az igenlése, tagadása több önmagánál. Többről van szó. Leheletnyi állagról, állapotról, ahol a megnevezés pontatlan. Nem akarok érintkezni. De nem „nem akarok”, nem „érintkezni”, hanem valami EGYÁLTALÁN „*van*”, ami több e részletezéseknél. Nem kell – nem is szabad! – kimondanom, mi ez az „EGYÁLTALÁN”. Nyilván érthető. Érthető, de micsoda? Nem micsoda, hanem egyáltalán.

Mintha új „valami” ígérkezne, kezdemény. Mert:
Írni akartam valamit egy tárgyról,
aztán ez lett belőle.

Hm. Az „egyáltalán” ekvivalense az „ez lett (belőle)”? De miből? Ld. a némaság mi helyett. Mi volt az, amiféle tárgyról írni akartam? Hogy „ez lett belőle”, már elfödi az eredeti tárgyat... stb.

Kezd érdekelni engem ez. Abba is hagyom (úgyis befejeztem) eredeti dolgom, folytatom töprengéssel, vázolatással... Rengeteg a lehetőség.

*Szerettelek. Aztán ez lett belőle.
Törekedtem. Ez lett belőle.
Sokat dolgoztam. Abból lett ez.
Mi ez? „Abból lett...”? Miből?
Oda-vissza?*

*

*Nem az, hogy „oda-vissza”.
Hanem egyáltalán.*

*

*Helyben vagyunk.
S „nem az, hogy hely...” De egyáltalán.
S aki nem értette meg végül se, úgy véli, azt mondom:*

„ez egyáltalán nem hely”. Holott messze nem ezt mondom. Közel se.

(Séf-portrék)
I

Repro és plusz

Kosztolányi a végfelennel

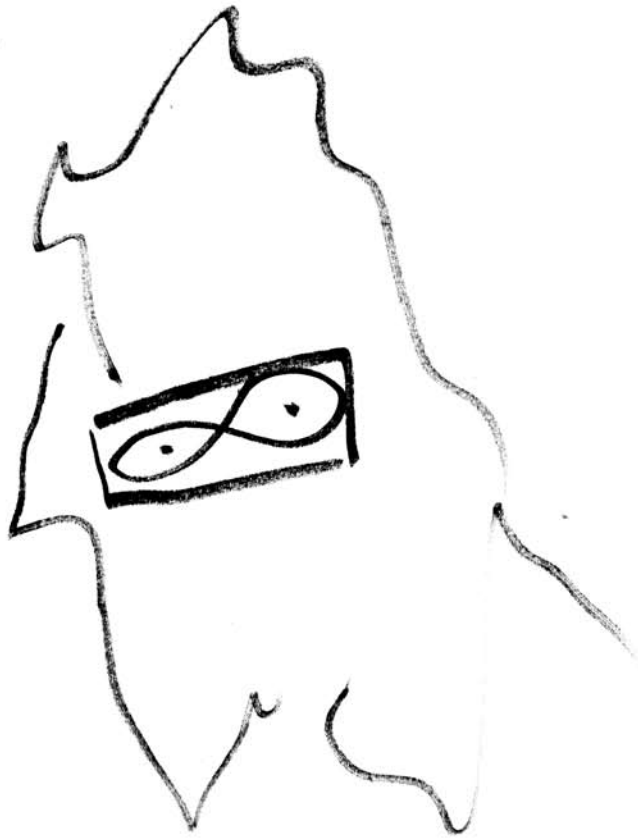
Séf-portrék

II.

Kosztolányi és a nyitott táv

Szintező sif

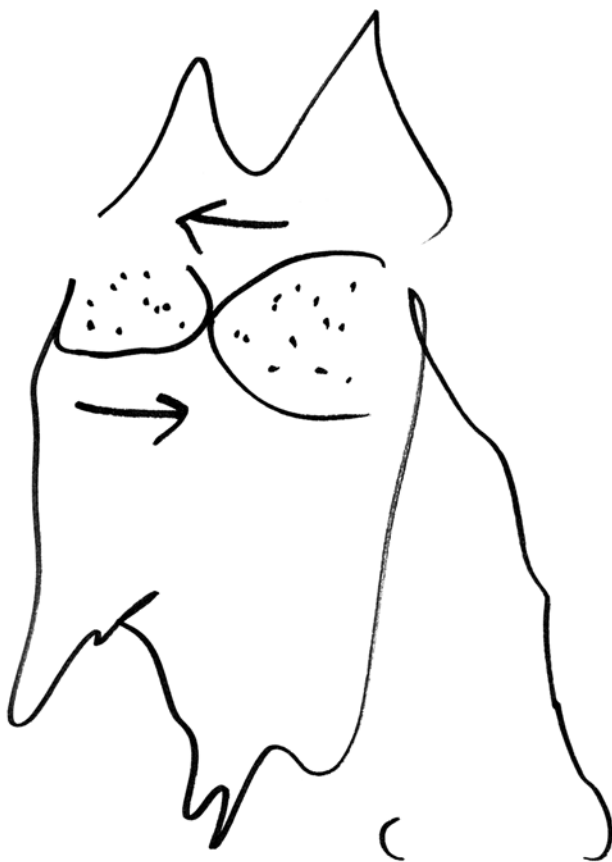

Két pont a végtelen
közepén

Moabotanyi az idővel,
újított vértelennel

("Séf...!")

10 von.

"Leesett az álla", s'ef

Pont a régtelen vége felé

A sáf egyben
a repro!
u. a.

...és
a plusz!
Semmi!

Jegyzetek

– Mégis egy nagy Séf, s több ennél: kész, készétele lennél. –

*Nem tudom, hol vagyok,
se mennyi az idő.
Csak egyáltalán.*

*

*Nem tudom, hogy jól vagyok.
Nem az, hogy nem tudom,
nem, hogy jól vagyok.
Csak egyáltalán.*

*

*Nemtudomhol: vagyok.
Semennyi az idő.
Csak hogy egyáltalán.
Ez se, egyáltalán.*

*

*Ha már kosuosra érintenek,
legalább így maradj tiszta.
Tudjuk: „az emberek”.
S hogy: „szegények”, vissza.*

*

*Eddig ér a takaróm?
Onnét csak takargatom?
Takaróm, vakaróm,
viszkess legalább valóm!*

– Ennyit ér, vagy ennyit se. Istene mégis segítse. –

*Ilyenkor hajnalban
tudok még dolgozni.
Nincs már, hogy nem akarok.
Nem, hogy már, még,
nem, hogy dolgozni.
Nem is, hogy nem akarok.
Csak hogy egyáltalán?
Nem. A hajnal...*

*

*A földrengés
földerengés.*

*Földereng: a föld megrenghet,
s széthullhatunk, mint Szép Ernőnél
– csak ott egyben! – a fülcsengés.*

*

*Fülcsengés, elmúltam!
Tej fül, megaludtam.
Telj fülemre húztam
múltam, jelenem, múltan.
Kétáltalán. Egyáltalán
semmiáltalán. Csak
egyáltalán.*

*

Így: Készétele a séf késszé-lette.

„Jegyzetek séfje”

Egy példa a „Pontversek”-ből

Míg nem valósabb

A pontos egzisztencialista

*Míg nem valósabb.
S nyomán ha szónak.
Bárminek, akár kétes.
Kétes csak addig.
Más kétség nyit.
Képet, mely csak-nem éles...*

S tovább. Könyvem, szívességből, épp itt nyílt ki (?). Nem egészen igaz-találat mondásom:

„Ezt a könyvem, végre, 5 évtized után valamit, merészelték totálba meg nem érteni?”

„A Hamlet-kötetnél még kellett valami ilyen.

Hát értették. Na, ha ugyan?”

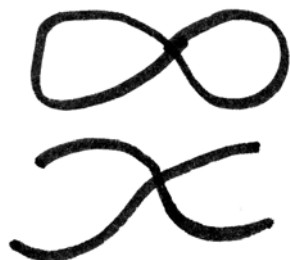
Nem az, hogy „hát értették”.

Nem az, hogy „na, ha ugyan”.

EGYÁLTALÁN.

S mit ez bevezet: Bármí, amit konkrétan mondunk, esetleges, üres (szöveg stb.)? Csak a szerkezet (a szövegszerűség), a mondás szerkezete valós, végleges? A látszólag esetleges tehát a végleges, a valós? Az ál-konkrét, nem konkrétan valós a valós? Csak a szerkezet, a szerveződés...?

Az értés kérdése is ugyanez? De nem kérdés: a végtelen

még nyitott kérdés?

Ha séf, ha Kosztolányi, ha csekélyen magam?

NEM AZ, HOGY NYITOTT?

NEM AZ, HOGY KÉRDÉS?

Hanem hogy (ez) egyáltalán?

Rálegyintés és ordító „értsetek meg”: ugyanaz?

És nem az, hogy „nem az, hogy”?

EGYÁLTALÁN?

(Folytatjuk majd egyszer) (?)

Harkai Vass Éva

Naplóversek

2011. február 16. szerda

pontos koordináták metszéspontjain

*belgrád földrajzi középpontjában
20° 27' 44" keleti földrajzi hosszúságon
44° 49' 14" északi földrajzi szélességen
116,75 m tengerszint feletti magasságon
a szabadesés 9,8060226 m/S²
elindul a coffeedream irányába
már szerelik a kinti székeket asztalokat
ráérő balkáni kávézós világ
koffeinmentes hosszú kávét kér tej nélkül
a dohányosoknak kijelölt emeleten
lassan telik a kávézó
belgrád nehezen ébred
(s ő is ha ide utazik)
nagyvárosokban lassú az ébredés
a plato kirakatában
rolling stones- és beatles-könyvek
kedvezményes áron
leszállított árú életek
egy pentaéderrel jelzett helyen
a földgömbön bárhol bármikor
lehet hogy afrikába kellene
utazni hogy a versbe
egy oroslán is bekerüljön
lomposan besétálna
egy lassú tizenegyed vagy
egy gyors kilencedes sorba
vagy egy hasonlót fotózni
a fővárosi állatkert
ketrece előtt
belgrád földrajzi középpontjában
bronz pentaéder jelzi az égtájakat*

*arra kelet van arra nyugat
amarra észak erre dél
a dél mindig kissé balkán
de barátságosabb
a kávézók bejáratánál
tájékoztató tábla jelzi
hogy a dohányzás engedélyezett
állni egy pontban pontosan bemért
földrajzi hosszúságon és
szélességen vagy lenni bárhol
bármikor küzdve a jeges téli
kossavával olykor kissé elveszve
olykor kissé otthonosan
ennyi év ideutazás után
centrum és periféria pontos
metszetében kijelölni
a megfelelő égtájak
felé haladó irányokat*

2011. február 17. csütörtök átlók

*újvidék után bp majd itthon
s utána újra felváltva bg
s újvidék között siklik vele
a jármű dermesztő reggelekbe
tűző napon s elkomoruló
havas esti utakon
a gyenge fényben hosszú prózát olvas
a hosszú úton kiadós olvasmány
méri az időt átlókat húz
a napszakok s az érintett és
olvasott terek közé*

2011. február 20. vasárnap
műfajváltás

*műfajváltás: a stahlhaus fazékban
fő a vasárnapi gyöngytyúkleves
mostanában divattá vált az
irodalmi főzés az ingyenkedés
a válogatott falatok (l. krúdy
velőscsontjától füst milánon át
acél gézáig és cserna-szabóig)
irodalmi és nem irodalmi
étvágy váltják egymást versengve
falni a könyvet s utána
elkölteni a hosszan főtt levest
az orly módon sült húsokat*

2011. február 24. csütörtök
télvégi hó

*télvégi hó ki venné komolyan
közben a peugeot hol jobbra hol balra
iringál az úton 10 kilo-
méterenként lecsúszott gépkocsik
mondja a pedagógus kolléga
a délutánra felerősödött
havazás után – másnap én is
bontom az autót a hó alól
mint karácsonyi ajándékot
otthon az utcáról hallani
ahogy a hólapáttal
ütemesen lapátolják a havat
a padlásszoba háromszögébe
behallatszik a tetőről
lecsúszó hókupacok zaja
mint távoli kékes tájakon
egy félve készülődő tavaszban*

2011. március 3. csütörtök

újra hó

*a bölcsészkar parkolóján
hóembert építettek
(talán az utolsó civil
katonai szolgálatosok
tréningeztetik izomzatukat
a rájuk rótt piszmogó munka után)
belgrád sétálóutcáján tegnap
mimózát árultak a napokig
tartó olvadásban a magas házak
ereszéről lelógó hosszú
jégcsapok a fejünk felett
damoklész kardjai – március
harmadika van a higany szála
valamivel 0° C felett*

2011. március 4. péntek

fotó a hetvenes évekből

*a közösségi portál üzenő-
falán az általános iskola
egész osztálya fehér ingben
pionírkendővel a képen
ezt még a hatvanas évekről sem
hittem volna mindenesetre
nem kérték ezt azért nem
bár az első osztályos
olvasókönyv első lapján
mintha a képről szalasztott
pionír állna virágcsokorral
a kezében a marsall előtt
a fényképezkedő korosztályt
nézve nem is a hatvanas
években vagyunk
1974-et írtak talán
akkor eszembe jut: épp hetvennégy
májusában kapja a matematika-
tanárom a pártmegbízást*

*hogy szervezzen be tudván
hogy jó tanuló nem mond nemet
nem mertem nemet mondani
de azt sem mondhatom hogy
a piros szegfűs ceremónia
volt a legrosszabb s most minden úgy jó
ahogyan van – háborús bűnösök
pólókra nyomtatott portréival
az újvidéki buszállomás előtt
merre visznek és hol kötnek ki útjaink?*

2011. március 6. vasárnap apró tárgyak

*jól belaktátok ezt a lakást
mondta egyszer n. a. amikor
felvezettem az emeletre
a padlástér háromszöge alá
fel az apró tárgyak közé
amelyek beindáznak mindent
szinte beszövik köröttem a lakást
ha erre járnál számba se tudnád
venni az új részleteket nem
ismered a legapróbb tárgyakat
a sajtókészítő jó érzések fűznek
de a sötétkék chibo kávé-
csészéhez és csészealjhoz nem
kellemetlen dologra emlékeztet
amit feledni volna jó
egyszer majd véletlenül elejtem
törjön darabjaira az egész
ne sértse a teljesség érzetét
a teljességét amiben itt fenn
lebegek egy emelettel
a tengerszint felett
s megkísérlek élni abban
ami nincs s abban ami van
proust teasüteménye kísért
az első szerelem éveiből
a rózsaszín soled illata
nem bizonyult olyan tartósnak*

*mint a bármikor újra süthető
madeleine-sütemény – az évek
előbb a szerelmet vitték el
majd elvitték az egykori országot
vele a szlovén soledet is
az illat emléke mind halványabb
és halványabb alig felidézhető
apám szerette a szlovének
szorgalmát és munkabírását
de nem szerette zárkózottságukat
a janezok így nevezte őket
már rég nem gyártanak rózsaszín
soledet csupa eu-s termék
a szlovén áruházak polcain
miközben mi is megkísérlünk élni
abban ami nincs s abban ami van*

2011. március 7. hétfő délelőtt fogcsináltatás

*habár a délelőtti
kórházlátogatás elmarad
– a meghívás fennáll:
helyette fogcsináltatás
kiadós érzéstelenítő
adaggal kezdi a napot
az erős mesterséges fényben
ami a pupillán át
félíg csukott szemébe hatol
minden egy árnyalattal
nagyobb nő
újra távoli kékes tájak
s a készülődő fájdalom*

Podmaniczky Szilárd

Lebegés

Apu utálja a megszorításokat. Merthogy szerinte mindig máshol szorítják meg az embert, és ettől olyan, mintha nem is fájna. Pedig ha egy embert megszorítanak, akkor mindig ugyanott szorítják meg, a nyakán, és a végén nem kap vért az agya.

A mi családunk a kikapcsolódás úttörője. Másként nem lehet kibírni az életet, csak pihenéssel. És ha már az van bevezetve, hogy vasárnap nem kell dolgozni, akkor minden idegszálunkkal a pihenésre koncentrálnak.

Anyukám annyira szereti a körmét lakkozni hétvégén, hogy a leves alól kiforralja a vizet, és végül sült zöldséget eszünk. Apu nem szidja, mert pihen, összeszedi a hét közben fölhalmozott újságokat, és beül velük a vécére. Utána órákig olyan újságszag van, hogy inkább visszatartom a pisilést. Bent ül a klotyón, és magában beszél. Amikor mondtuk neki, bevitte magával a rádiót, és üvöltette az operaénekeseket.

Énnekem elég volt, ha csöndben feküdhettem a szőnyegen, és tologattam a fotel hátuljára a matchboxot a sivatagi rally-bajnokságban. A legutóbbi futamban egy halálos gázolás volt. Az öreg bácsi át akart szaladni az autók előtt, de belehalt. Fölcsapta a gallytörő rács, átrepült a szélvédőn, és az antenna fölhasította a hasát. Nagyon gyorsan meghalt, meg már öreg is volt, ezért nem lepett meg senkit, ami történt. Vonatbalesetben sokkal többen halnak meg évente, mint a versenyeken.

Az embereket meg kell félemlíteni, különben semmire nem képesek. És ha már nagyon félnek, apukám azt mondja, bármit megcsinálnak, és ez fokozza az emberiség fejlődését.

Azok a legjobb hétvégék, amikor kimegyünk a strandra, mert annyi áldozatot szedhetek, amennyit csak akarok. Főleg szezonban. De már a május is jó. Lefekszek a kempingágyra, és képzeletben lövöldözöm lefelé az embereket. Van, akit kétszer is lelövök, az, mondjuk, nem annyira élvezetes. De ha például valakit futásban kell eltalálnom, amikor szalad a korsó sörökkel, mert égeti a talpát a beton, akkor az nagyon szórakoztató.

A szüleimet még egyszer sem lőttem le, de szerintem előbb-utóbb erre is sor kerül. Anya például kontyban hordja a haját a strandon, hogy szépen lebarnuljon a háta, őt például nagyon könnyen tarkón lehetne lőni.

Apunak nagy hasa van, mert puffasztja a sok kenyér, amit megeszik, úgyhogy a legkézenfekvőbb, hogy így oldalról beletalálni a hasába. Lehet, hogy még meg is könnyebbülne tőle.

Az meg aztán tényleg szórakoztat, hogy amikor fölállnak a startkőre, és eltalálom a lábát.

Egyszer még régen kaptam egy kis műanyag puskát, de soha nem használtam. Ha puska van a kézben, akkor mindenki tudja, hogy lövöldözöl, de puska nélkül nem derül ki. Puska nélkül azt lősz le, akit akarsz.

Néha szoktam nézni, amikor szétbontja anyu a csirkét. Általában a piacon veszi levágva, mert nincs annyi ideje, hogy a torka elvágásával foglalkozzon, de azért a belezés már megy neki. Bár legújabban meg belezettet vesz, és külön kis zacskóban kapja a májat meg a szívet, a kakasnál a tökét. Pedig szépen tudott belezni. Fölhasította a gyomrát, belenyúlt a hasába, és egyben kicuppantotta. A lábait is ügyesen szokta kicsavarni, egy mozdulat neki, és kész. Bár amikor szól a rádió, nem hallom, hogy recsegne a combjában az a sok szalag. Amikor nagyon bámulom, a kezével húz az arcomra egy vércsikot, és azt mondja, eredjek a fürdőszobába lemosni.

A múltkor azt hallottam, hogy ha meghal az ember, visszatér az anyukájába, és pontosan ugyanazt látja, mint amikor megszületett, csak visszafelé. Amikor megszülettem, állítólag nagyon sokáig nem sírtam, mert annyira jó kisgyerek voltam. Csupa vér volt a kezem meg a lábam, és csak néztem az orvosra, hogy akkor most mi van. Aztán kiderült, hogy anyu lányt szeretett volna, apu meg fiút, végül apunak lett igaza.

Anyu nem akarta lenyíratni a hajamat, hogy legalább addig hadd élvezze, hogy kislány vagyok, amíg nem leszek teljesen fiú. Anyu túlórázott, apu meg álmomban levágta a hajamat. Közben fölébredtem, mert apu hasra fordított, hogy hátul is hozzáférjen a hajhoz, és így bele volt nyomódva az arcom a párnába. Arra ébredtem, hogy nem kapok levegőt, és valami csattog a fejem fölött. Szerencsére olyan kevés hajam volt, hogy akkor még életben maradtam.

Amikor anyu hazajött, akkora patáliát csapott, hogy csináljon apu még egy gyereket, de azt most már úgy, a hétszentségit, hogy lány legyen.

Anyu terhes is lett, így jártunk ki a strandra. Apu vett egy nagy napernyőt, nehogy ultraibolya sugárzást kapjon a kicsi, mert akkor tele lesz szeplővel. El is határozták, hogy Elvirának fogják hívni, Birtalan Elvira.

Anyu annyira kívánta a fagyit, hogy naponta kétszer is megevett egy dobozzal, de nagy baj lett belőle, mert a fagyi mindig megolvadt, mire odaért, mert apu a nőket nézegette, anyu szerint a szíve helyén is a farka van. Apu meg azzal érvelt, hogy nem nézheti folyton a földet, mert akkor nekimegy valaminek. Különben is az, hogy ránéz egy nőre, nem jelent semmit. Anyu szerint az a baj, hogy apu nem látja magát ilyenkor, különben ő is megtudná, hogy szokott bámulni a nőkre. Még a szája is kinyílik. Apu szerint viszont az a normális, ha az ember megnézi a szépet. Milyen férfi is lenne, ha nem nézné meg a szép nőket. És ez csak jót jelent, mert akkor anyát is szépek tartja, különben nem vette volna el. Anya úgy elkezdett sírni, hogy majdnem megindult a szülés, de aztán valahogy visszatartotta, ami apu szerint csak hiszti. Még két hónap van hátra, és a szülőcsatorna sincs ilyenkor rendesen fölkészülve.

Aztán, hogy anyunak legyen ideje megnyugodni, apu elvitt fürdeni. Föltehettem a bűvárszemüveget, és a víz alatt addig lövöldözhettem az embereket, amed-

dig levegővel bírtam. A víz alatt egyébként teljesen máshogy lehet lógni, mert nincs olyan nagy lehetőség menekülni, mint a fák között.

Egyébként apu tényleg a nőket nézte, most jól meg tudtam figyelni. Kapaszkodott a medence szélébe, és egyszerre mosolygott minden nőre. Azt nem mondom, hogy kacintott, inkább csak hunyorgott a nap miatt. De valahogy akkor éreztem először, hogy ideje lesz hasba lógni.

Előtte kétszer is lemerültem, hogy jól elképzeljem előre, mi fog történni, nehogy elhibázzam. És amikor a harmadiknál lemerültem, apa elfordult, és nem a hasát találtam el, hanem szétlőttem a gerincét. Azt mondta, elmegy meginni egy sört, majd mindjárt visszajön, addig lebegjek.

Én meg lebegtem. Lebuktam a víz alá, hogy megnézzem azt a fekete rácsot a medence alján. De most valahogy nem volt ott. Belenéztem a lyukba, hogy mi lehet belül. Föl akartam jönni levegőért, de valami megfogott és magával rántott a lyuk felé. Éreztem, hogy hamarosan megfulladok, és eszembe jutott, hogy nemsokára visszafelé megyek az anyuba, a testvérem felé. Háttha még a végén én tudom meg először, hogy fiú lesz-e vagy kislány.

Péter Márta

a legmélyebb

*lázás vagyok
nem ellenkezem
elpusztulunk édesem
lehámlunk egymásról
rólunk a világ
csupasz leszel és az
leszek és csupaszságunk is
levetnénk az
örök sebekkel, de
isten
nem aarja
ha tudnám, mi az, hogy
ülök és egyre
befelé nézek, a legmélyebb pontra
abba akaszkodva
ha tudnám, akkor
isten mondaná meg
mit akart
bennünk*

a másik part

(Gy. B.-nek)

*két nyár múlt
hogy
a ligetnél
találkoztunk (először-
utoljára)
beszélni barátodról
róla*

szerelmes barátodról, aki téged és engem
elhagyott már akkor
itt hagyott bennünket (is)
ültünk a kopott fűvön
ledobott pulóveren
őszelón
(ahogy a temetés)
ültünk össze és begubózva, a
közelségben érintve
őt
érintve hiányát
csak a hiányt érinthetve
.....
törtekben
beszéltünk, a
szánkba ragadt ízt
forgattuk
a
nyálát
én nyálát
édes volt így is,
minden-után
üveg
habos
áttetsző állag
(szájban elmozdult) metafizika
forgattuk
nyeltük
magunkba
a fű is kopott volt
a nemlétezés
emléke, helye, ennyi
meg tán az,
hogyan a szó
mássá fordul, ha
túlpártot
érint
ha
érint túlit
(ahogy tied)
ültünk ott
mintha lennél
közel magunkhoz
veled a pulóveren
összehúzódva

nélküled
hárman
aztán a damjanichon
(valahol uszoda volt ez és
múzeum)
a ligetre merőlegesen haladtunk
egy házra mondtál
valamit
nem tudom
haladtunk el
te fogorvoshoz
nekem mindegy volt
az út
se eleje, se
csak a
járás egynemű ritmusa
ebben voltam
(ha igen)
a házak közt
tán szóltunk
mintha magunkban
vagy nem
aztán átmentél a túloldalra
a másik partra
átértél
akkor vettem észre a
pulóvert
ahogy nem
nem volt már ez sem
vetkőztem
készen lenni
azutánra
csak
ennyire telt
amikor
visszanéztél a
túlpartról

csak állt

*annyi erőm van, mint
két farkasnak
kétfarkasnyi erőm van
egyenlő vagyok
erőmben
két farkassal*

*a két farkas nem jött tovább
nem közeledett
csak állt szemben
velem*

Gandan

*ezért jöttem
ezért voltam
ahol
de még nem bírtam a súlyt
menekültem volna
vissza, magamba
azóta teljes az
egyedül, a teljesedés
hallgatása
azóta várok
nyűggel
lényi muszájban
mert az
idő
az idővel történt
valami, hogy
magadhoz húztad
figyelmem
a fal magasából lehúztad
és
szemedbe semmisülve
szemed nyársra szúrt
az idő nyílt fel
de
rá sem eszméltem még*

*vége volt
a vég mondatlan igéje volt
és igézet is
meglehet
ismertél
rám ismertél ott
közel a végtelen homokhoz
a levegő száraz ragyogását
október volt
bent
vajmécsek vonták magukhoz
fix pontok a sötétben, ahol
arcod volt a
közép*

lassul a kifelé

*lassul
a kifelé
nem kell visszavonni szót
tekintetet
az út kint és
bent között csupán
idő
(ami)
látni enged és
aztán csak a
látás, nem
sürges már
semmi dolog, mert
minden ott
benned, a
külső és
belső, a
csend közepe, a
vagyság
közép-léte
hordozlak
mint egy sámlit
vagy tehát
nem kell tenned
érte
(semmit)*

(ott)

*a helyemen voltam, és
éppen azért, mert
semmi, semmi racionális
oka nem volt, hogy
ott legyek. csak egy teljesen
föl nem fejthető belső
motívum vitt oda. ott
megéltem, átéltem a
nemkötődés, az
elengedés
szabadságát
helyemen
voltam
hely
nélkül*

szélfúttá

(Cangjang-gjaco után)

*vagyok, mint
szélfúttá madártoll
madár
toll
vagyok
szélfúttá
vagyok
toll, madaré
madár vagyok
itt
bent
magamban
itt bent még élhatsz
idézetekben
élhatsz hát
bent
belül*

*és vagyok
toll és madár
és szél
vagyok
szélfúttá madár
és
toll
(vagyok?)*

szépen

*hogy tegyelek le szépen
mint sosem volt terhet
enyhülést sem hozó
tevéssel, úgy mintha nem
lettél volna, hisz' nem
voltál egészen
tényleg
soha.
ez mindenünk*

úgy

*úgy ülök a vonaton
mindig ugyanazon
le-föl két
város között
intézni a dolgot
úgy ülök, mint
a világ végére
utolsó kalandra menő
utolsóóra
tisztá tudattal, az
útonlét
levés
valójával
egyhegyű értelemmel, amely
kikapott rég a
zajból, ami*

*megoldja magát a
sehol-lét
semmijében
mindig úgy ülök
két város között
a seholban függve
csak az első sírás maradt, a
sírás maradt, meg
a
vonat
a vonat
maradt
az
utolsó kaland
mindenig
kitartva
úgy ülök, és
nem mozdul
a
táj*

„Az is csinál valamit, aki valami komolyat ír”

Beszélgetés ifj. Bibó Istvánval

– Készülve a mai beszélgetésre az jutott eszembe, hogy minden esetben, amikor Önt szóra bírják, nagy idők tanújaként kell megnyilvánulnia. Ez egyáltalán nem mondható mindennapi helyzetnek, hiszen személyes emlékei, családja történetének alapvető momentumai nekünk, kívülállóknak a magyar történelem részeként értelmezhetők. Hogyan éli meg ezt a sajátos pozíciót?

– A pozíció valóban sajátos abban a tekintetben, hogy egyszerre vagyok családtag, utókor, s a jogutódként rám háruló kötelezettségeknek is eleget kell tennem, ami alatt elsősorban a hagyaték gondozását értem. Azt gondolom, hogy ezek a szerepek, nézőpontok teljes mértékben összeegyeztethetők. Apám halálára évekkel korábban fel kellett készülnöm, hiszen beteg volt; de aztán mégis váratlanul – anyám halála után három héttel – halt meg. Akkor egyszerre kellett megpróbálnom odafigyelni, hogy a kultúrpolitika mit akar kezdeni a hagyatékkal, miközben külföldön már folyamatban volt válogatott tanulmányainak kiadása, amiből 1981–84 között végül összegyűjtött munkái négy kötete lett. El kellett viselni a hivatalos megítéléséből fakadó bántó és ostoba megnyilatkozásokat is, de észlelni és a maga helyén értékelni, hogy a hivatalos megítélés lassan oldódik, és 1986-ra itthon is megjelent egy háromkötetes válogatás Bibó István tanulmányaiból, persze az 56-os írások nélkül. A rendszerváltás idején ez a helyzet viszonylag hirtelen változott, bár ő addigra fokozatosan eljutott arra a tekintélyre, amilyen szinten hivatkoztak rá.

– A nyolcvanas években valóságos Bibó-reneszánsz bontakozott ki, a temetésen pedig, 1979-ben Illyés Gyula és – a fiatal ellenzék képviselőjében – Kenedi János mondott beszédet. Mit jelentett ez az akkori Magyarországon?

– Rendkívül sokat jelentett. Maga a temetés – fájdalommal és szorongással kísérve – nagyon felemelő pillanat volt, kezdve azzal, hogy elhangzottak ezek a beszédek – noha hangosítás nem volt, így csak a közel állók hallhatták –, majd valaki bátran elkezdte énekelni a Himnuszt, s több mint ezren csatlakoztak hozzá. Mindez markáns külsejű urak jelenlétében zajlott, akik fényes fenekű barna öltönyökben buzgón gondoztak elvadult sírokat mindenütt, amerre elhaladtunk. (Nyolcéves kisfiam kérdezte is tőlem, hogy kik ezek a bácsik.) Elégedetten konstatáltam, hogy a hatalom akkor ébredt rá, hogy a halott Bibóval annyira sem tud mit kezdeni, mint az élővel, akkor vált világossá, hogy túske maradt a körmük alatt. Nem sokkal apám halála után látott ugyanis napvilágot a Bibó-émlékkönyv, amelyből egyértelműen kiderül, hogy jóhiszemű, tisztán

gondolkodó baloldali volt, ráadásul még a szocializmusnak is híve. Jósatai nem mindig váltak be, de amikor bajt jelzett, az mindig beigazolódott. Azt írta 1945-ben, hogy Magyarországon nem képzelhető el a proletárdiktatúra, mert a kommunisták pontosan tudják, hogy az a párt országos hitelvesztésével járna, nem is szólva az összeesküvés pszichózisáról. Ebből minden bejött, a hitelvesztés ötvenhatban, az összeesküvés pszichózis pedig a Rajk-perben mutatkozott meg. Nagyon jellemzőnek tartom apám akkori megítélése kapcsán E. Fehér Pál *A Bibó-probléma* című írását, amely a *Kritikában* jelent meg. A szerző kiemelte a zsidókérdésről írottakat, valamint még néhány tanulmányt, amelyekből „rengeteget tanulhatunk”, majd kifejtette, hogy ha szembesítjük a valóságot a Bibó-művekkel, akkor az derül ki, hogy Bibó bukott politikus, mert a politikában kizárólag a végeredmény számít. De ki mondja meg, hogy mi a végeredmény? Az majd csak az utolsó ítéletkor derül ki. Az tekinthető-e például március 15. végeredményének, hogy kinevezik a Batthyány-kormányt, ami komoly siker, vagy az, hogy leverik a szabadságharcot, ami nagy vereség? A végeredmény egy része még előttünk van. Másrészt ki tekinthető bukott politikusnak? Nagy Imre bukott politikus? Mihez-kihez viszonyítva? Ráadásul demokráciában nincs is bukott politikus, hiszen mindenki visszajöhet. A cikkekre válaszul azt gondoltam, hogy nosza, akkor szembesítsük a valóságot a művekkel, de ehhez ki kéne adni a tanulmányokat. Ezért írtam egy ilyen értelmű levelet még 1979 őszén a Magvető Könyvkiadó igazgatójának.

– *Utalt rá az imént, hogy a nyolcvanas évek második felében meg is jelent a háromkötetes kiadvány, Válogatott tanulmányok címmel. Hogyan alakult édesapja megítélése a rendszerváltás idején, illetve azt követően?*

– Az Ön által is említett Bibó-reneszánsz 1990 után pár év alatt visszakopott – ha nem is egy Bibó-felejtésig, de Bibó-elhallgatásig –, mert kiderült – és ez mindenképpen elégedettséggel tölt el –, hogy a politikai lövészárokharcokhoz gondolatait és írásait nagyon nehéz felhasználni. A szövegeit persze lehet bírálni – többnyire azt kifogásolják, hogy túl naív volt a szovjetekkel és a kommunistákkal szemben –, ám kisajátítani aligha. Apám szellemi öröksége nem használható bunkóként a másik tábor ellen, ha pedig mégis megpróbálják, hamar kiderül, hogy kicsorbul rajta a nyegleség, a rosszhiszeműség és a kisajátítás szándéka. A mostani hallgatást azonban nem felejtésnek érzem, mert jelen van a köztudatban, tananyag az egyetemen, fiatalok olvassák, történészműhelyek foglalkoznak vele, folyóiratok közölnek róla írásokat. A műveit ma már szinte úgy adják ki, mint a klasszikusokét, vagyis ha nem is gyorsan, de elfognak a kiadások, s két-három évenként újra ki kell adni a műveit, hol egy tanulmányt, hol egy válogatást. Ez sokkal biztatóbb, mint ha a politikusok lépten-nyomon idéznék.

– *Ez valóban így van, de mit gondol, miért alakult így? Miért nem válhatott édesapja szellemi öröksége a mindennapos politikai csatározások eszközévé?*

– Talán azért, mert az ő politikai és tanulmányírói tevékenysége éppen arra példa, hogy egy bizonyos szellemi és erkölcsi színvonal fölött a népi-urbánus, a keresztény-zsidó és más hasonlóan kártékony ellentétek meghaladhatók.

Az ő mentalitásából és szellemiségéből fakadt, hogy nem agyagba döngölni kell a másikat, hanem odafigyelni rá, megpróbálni megérteni, hogy mit mond és miért mondja, és ezek után esetleg megpróbálni meggyőzni arról, hogy nincs igaza. De azt sem tekintette tragédiának, ha ez nem sikerült. A felfogása, mentalitása tehát ma is nagyon aktuális. Ha valaki azt mondja, hogy bizonyos javaslataim túlhaladt az idő, akkor ezzel nem tudok vitatkozni, de hozzátenném, hogy a kor is hibás abban, ha egy javaslaton kipróbálás nélkül halad túl.

– *Azt gondolom, hogy még így a beszélgetés elején érdemes visszanyúlni a gyökerekhez. Mit tudhatunk a Bibó-család eredetéről, történetéről?*

– Magam is apám visszaemlékezései alapján tudok erről beszélni. Ő úgy jellemezte a család apai ágát, hogy jogvégezett, literátus, alföldi, kisvárosi magyar kis-középnemesi eredetűek voltak. Kiskunhalason a 18. század elején találjuk az utolsó olyan családtagot, akihez egyenes ágon visszavezethető a család története. Majdnem biztos, hogy a Bibók Erdélyből jöttek, ahol a családnak ma is létezik egy ága, valahol Kovászna megyében, egy Barátos nevű faluban. Magam is láttam ott különböző sírköveken a Bibó-nevet. Apai nagyanyám sváb gazdatiszt családból származott. Dédapám – miként az ő édesapja is – jogvégezett ember volt, ügyvédként tevékenykedett Kecskeméten. A nagyapám pedig a szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatójaként ment volna nyugdíjba, ha nem hal meg nem sokkal azelőtt.

– *Édesapja 1911-ben született Budapesten. Milyen volt az a családi milió, amelyben felnevelkedett?*

– Édesapjára úgy gondolt vissza, hogy rendkívül stabil, csöndes, szelíd ember volt, aki – ha nem volt mondanivalója – társaságban is képes volt hosszú időn keresztül derűsen hallgatni, amit apám utólag igen nagyra értékelt. Nagyanyám erkölcsi kérdésekben szenvedélyesen elkötelezett volt. Apám szerint annak a generációnak volt a tagja, amelynek Tolsztoj volt a vezércsillaga. Nem illett gazdagnak vagy nagyszájúnak lenni. Apám elmondta, hogy sokáig úgy tudta, szegénységben nőtt fel, s csak később ismerte meg, hogy a proletár- vagy zsellérnyomor milyen mélyen alatta van az ő középosztálybeli nyomoruknak, ami azt jelentette, hogy olcsó ételeket ettek, télen pedig takarékosági okokból csak egy szobát fűtöttek. Édesanyja nevelte rá apámat arra, hogy a cselédet nem nézzük le, a zsidókat pedig nem szabad bántani azért, mert zsidónak születtek. Ezek az elvek és tanítások hétköznapi dolgokban, egy-egy stabil mondatban mutatkoztak meg, de apámban mély nyomot hagytak, mert a szüleinek komoly hitele volt előtte. A nagyapám református volt, a nagyanyám pedig katolikus, és akkor házasodtak össze, amikor – 1910 körül – a katolikus egyház a reverzális-adást nem vette szigorúan. Ebből következően nagynéném katolikus lett, apám pedig református. A családban nagyon kellemes légkör uralkodott, nem adódott konfliktus ebből, de amikor vidéken jártak, megtanulták, hogyan csúfolják egymást – persze nem vérre menően –, és attól kezdve ők is így tettek. A mai napig megvan például az a két rajz, amelyet tízéves koruk táján, a húszas évek elején készítettek a békák és a varjúk istentiszteletéről. Egy nagy béka ül egy kövön, rá van írva, hogy Ravasz

László, a sok kis béka közül pedig az egyikre az, hogy Bibó Pisti. (Akkor még nem lehetett tudni, hogy Ravasz László a Bibó Pisti apósa lesz.) A másik rajzon egy óriási fekete varjú látható egy faágon mint Prohászka Ottokár, körülötte a kis varjak egyike pedig Bibó Irénke. Aztán apám probléma nélkül járt a szegedi piaristákhoz mint nagygyimnazista, sőt nagyon jó emlékeket őrzött onnan, ami sokat számított későbbi életfelfogásában is.

– *Mi alapozta meg szellemi tájékozódását? Édesapját elsősorban a társadalomtudományok érdekelték, így a történelem, a szociográfia és a jogtudomány.*

– A földrajz is nagyon érdekelte. Vannak olyan képzeletbeli térképek, amiket tízévesen vadul rajzolt. Egyszer mintha azt mondta volna, hogy a kiskamaszként történő eszmélkedése pontosan a trianoni sokk idejére esett. Ő azonban nem tette magáévá a nemzetsírató és sértettségre alapozódó felfogást, inkább azokra a normális hangokra volt fogékony, amelyek a józan észre és a szomszéd népekkel való megbékélésre helyezték a hangsúlyt. De már akkor is úgy rajzolgatta ezeket a térképeket, hogy a trianoni igazságtalanság kifejeződjön bennük. Nyilvánvaló tehát, hogy ez a történelmi tapasztalat húzódik meg a korai írásokban, amelyekben már foglalkozott a nemzetközi jog kérdéseivel, a szankciókkal, a területrendezéssel. Azt remélte, hogy *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* című munkája – valamelyik idegen nyelvre lefordítva – a béketárgyalások asztalára kerül. A fordítás azonban nem készült el addigra. Később a nemzetközi területi vitákról írt egy elég vastag, komoly, alapos művet, amely Angliában megjelent az esettanulmányok nélkül. Megjegyzem, hogy 1992-ben majdnem kiadták franciául is, de a Gallimard Kiadó történésze szerint tárgyalanná és okafogyottá vált a közlés, mivel időközben megszűnt a Szovjetunió. Két éven belül azonban kitört a balkáni háború, ami a vártnál is aktuálisabbá tette apám írását, hiszen a kirokban szópárbaj zajlott Amerika és Oroszország között, de végső soron nagyhatalmi megegyezés született. Visszatérve a szellemi tájékozódásra, azt mondhatjuk tehát, hogy apám visszatérő motívumai és gondolatai, az elhatárolódás, a Kelet-Európa-probléma, az eltorzult magyar alkat egyaránt összefügg Trianon traumatikus tapasztalatával. Apám jól látta, hogy itt, Magyarországon csak akkor épülhetne ki az igazi demokrácia, ha az ország nem kapna külföldről oldalba rúgásokat. Azt nem tudom, hogy ez a gondolkodásra inspiráló élmény milyen irányban haladt tovább a gimnáziumi évek alatt. Egyetemi éveiben viszont nagyon fontos volt számára Horváth Barna hatása, aki egy komoly, szociológiai és történelmi vénájú ember volt. Írt egy nagyon szép könyvet *A géniusz pere* címmel, amelyben Szókratész és Szent Johanna perének párhuzamairól értekezik minden jogászai szárazság nélkül. Elsősorban azt vizsgálja, hogyan küzd, miért bukik el az utókor által szentté avatott vagy kiemelkedő filozófusként tisztelt géniusz, aki szellemi és erkölcsi színvonalát tekintve magasan környezetét fölött áll. Horváth nem sokkal volt idősebb apámnál, illetve Erdeinél – akire szintén erősen hatott –, így amikor tanítványai végeztek, csaknem barátjukká fogadta őket. 1948-ban hagyta el az országot, és emlékszem, hogy apám örökölt tőle egy öltönyt. Amikor készült valahová, gyakran megkérdeztük tőle, hogy a Horváth Barna-féle zakót veszed-e fel? Később sajnos nem folytatódhatott a szellemi kap-

csolat, mert Amerikában kikötött egykori professzorával az ember nem levelezhetett a Rákosi-korszakban, különösen nem olyan témákról, amelyekről feltehetően apám és Horváth írt volna. Apámnak egyébként ilyen jellegű levelezése nem maradt meg, valószínűleg nem is volt, hiszen akkoriban meg sem kapta volna a címzett. 1964-ben, amikor egészen váratlanul bekövetkezett az enyhülés, és adtak útlevelet, engem és egy unokatestvéremet meghívott Ravasz nagyapám egyik régi tisztelője Olaszországba. Akkor apám leírt nekem egy angol szöveget, amit fejben megtanultam és „elvittem” Torinóba, ott leírtam és feladtam Londonba Balogh Tamás közgazdász professzornak, akit apám fiatalkorából ismert, és aki akkor már Erzsébet királynő tanácsadója volt. A levél arról szólt, hogy miért nem tud kiutazni Londonba, Balogh ugyanis üzent neki, hogy szívesen látná Angliában egy előadókörúton. Naivan azt képzelte, hogy a frissen szabadult ellenforradalmárt ki fogják engedni. Hát így festett akkor a külföldi levelezés.

– Említettük Trianon hatását édesapja eszmélkedésében, szellemi tájékozódásában, és azt is, milyen tudományterületek érdekelték. De mi az, ami a politika felé terelte?

– Ő azt képzelte, hogy valamilyen egyetemi tanári karriert fut be, és így tud hozzászólni a politikához. Nem volt forradalmár alkat, nem akarta mindenáron csinálni a politikát, pláne nem úgy, ahogy Lenin vagy a többi forradalmár csinálta. Erősen inspirálta Erdei Ferenc, aki nagyon sokat beszélt neki a parasztnyomorról, és ugyancsak hatott rá Reitzer Béla, aki folyamatosan szállította nekik az olvasnivalót, elsősorban az angol, német és francia irodalmat. Erdeire azonban rendkívül nagy hatást tett Lenin, és tagja lett a kommunista pártnak. Ezzel takaréklángra állítódott barátságuk, amelyet 1945 után már közös politikai elképzelések nem inspiráltak. Emlékszem, egy évben egyszer meg voltunk hívva Erdeiekhez, kaptunk egy kedves vacsorát, beszélgettek az egészségükről, a gyermekekről, de más témájuk nem akadt. Apám keserűen mondogatta: „Azt hittem, az Erdei Feri azért lett belügyminiszter, hogy a közös területrendezési tervünket megvalósíthassuk.” A mondat ott folytatódhatott, hogy azért lett, mert azonosult a kommunistákkal, azok pedig nem akartak egy közvetlen moszkovita kommunistával bevonulni a belügybe, viszont kézben akarták tartani a tárcát, s erre Erdei alkalmasnak bizonyult.

– A fordulat éve után édesapját félreállították, s az Egyetemi Könyvtárban dolgozott. Tulajdonképpen mi volt ennek az oka?

– Több minden. Ő nem követett el semmit, kisebb-nagyobb átszervezések érintették. Megszüntették ügyvezető igazgatóhelyettesi posztját a Kelet európai Intézetnél, az Akadémián pedig visszaminősítették tanácskozó taggá, ami annyit jelentett, hogy az üléseken részt vehetett, de nem szavazhatott, és semmiféle juttatást nem kapott. A szegedi egyetemen egy másik tanszéket ajánlottak föl neki, a munkajogit, ezt azonban nem vállalta el. Csak az maradhatott a tanszéken, aki marxista szellemben tanított, apámról azonban lehetett tudni, hogy sohasem lesz marxista. Talán nem tekintették ellenségnek, de jobbnak látták, ha félreállítják. Így került az egyetemi tanári fizetése feléért a könyvtárba, amit ő mindenfajta sértettség nélkül fogadott, mert ott olvashatott. Nem tudtunk arról,

hogy tervezték volna a kitelepítésünket. Volt azonban egy nagynéném, akinek a férje 1948-ban bekerült a Földművelésügyi Minisztériumban indított fél- vagy háromnegyedkoholt tisztogatási perbe, majd – négy hónapos vizsgálati fogság után – bizonyíték vagy bűncselekmény hiányában felmentették, de attól kezdve csak segédmunkákat vállalhatott mint jogász, 1951-ben pedig a budai lakásukat elvették és kitelepítették őket.

– Ekkor már készen vannak azok a nagy tanulmányok, amelyeket Bibó István főként a Válaszban publikált. Gondolok itt mindenekelőtt A magyar demokrácia válsága, a Békeszerződés és demokrácia, az Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem, illetve a Zsidókérdés Magyarországon 1944 után című írásokra. Hogyan jutott el édesapja a Márciusi Fronttól, a harmincas évek gondolkodásmódjától a negyvenes évek második felének rendkívül fontos, összegző és tisztázó igényű tanulmányaihoz? Változott-e ez idő alatt felfogása, s ha igen, milyen tekintetben?

– Igazából nem tudom, mennyit változott, szakember erről bizonyára pontosabban tudna beszélni. De amikor a kéziratokat rendeztettem, rátaláltam egy korai tanulmányra, melyen 1942 és 1944 között dolgozott. Ez egy félkész, töredékben maradt írás, de már csírájában felbukkannak benne a későbbi nagy témák. Apám azt próbálta ebben körüljárni, hogyan lehetne Európában egy jó békét létrehozni és egy viszonylagos egyensúlyt kialakítani. Tulajdonképpen innen vette ki és gondolta tovább azokat az apóriákat, amelyek később A német hisztéria, A kelet-európai kisállamok nyomorúsága és az Eltorzult magyar alkat lapjain kidolgozottabb formában ismét felbukkannak. Talán nem ide vezethető vissza, amit a békeszerződésekről írt (A békeszerződés és a magyar demokrácia), és feltehetően külön téma volt a zsidókérdés is. A szóban forgó tanulmány német hisztériáról szóló fejezetét 1945-ben önálló tanulmánnyá alakította azzal a szándékkal, hogy megjelenteti, de mégsem jelent meg akkor, viszont egy angol fordítás készült róla, amit elküldött Angliába Mannheim Károlynak, akit valahonnan futólag ismert. Mannheim azonban nem sokkal ezután meghalt, és azt nem tudom, hogy tett-e valamit a megjelenés érdekében, válaszlevélről vagy valamiféle üzenetről ugyancsak nincs tudomásom. A kelet-európai kisállamok nyomorúsága szintén egy fejezet volt ebben a könyvnek szánt, hosszabb tanulmányban, és nem lehet egészen pontosan rekonstruálni, hogy milyen lett volna ez a mű, ha elkészül.

– Elérkeztünk 1956-hoz. Önnek milyen személyes emlékei vannak az akkori eseményekről?

– Nem harcoltam, és nem is vonzott, hogy nekem fegyverem legyen. Másodikos gimnazista voltam, és az osztálytársaim között nem volt különösebb izgalom. Azt persze éreztük, hogy valami van a levegőben. Járt nekem a Szabad Ifjúság, a DISZ lapja, amely a megelőző napokban hozta a műegyetemista pontokat. Mi azonban nem mentünk tüntetni, de a harmadikosok – mint később megtudtam – testületileg kimentek a Bem térre. Másnap reggel a fegyverropogásra ébredtem, és a szüleimmel úgy döntöttünk, hogy nem megyek be az iskolába. Amikor először mentem be a városba, a harcoknak már vége volt. Láttam a betört ablakokat és kirakatokat. Nem tudom igazolni, hogy nem hiányzott semmi, de mindenki azt mondta, hogy november 4-ig nem loptak az emberek. A Nyugatinál

nyitott kosárban gyűjtöttek az áldozatok hozzátartozóinak, de abból senki nem vett el, pedig pénzt és ékszereket is tettek bele. Emlékszem, hogy biciklim gumija kilyukadt a sok üvegszilánktól. A körúton lincselte áldozatot és kilótt tankot nem láttam, valószínűleg azért, mert a körút szétlőtt része inkább a Blaha Lujza tér és az Üllői út felé volt, én pedig az Andrássy úton mentem kifelé a Bajza utcába, az Írószövetség székházába. Apám megbízásából egy szöveget vittem be az *Irodalmi Újság* szerkesztőségébe Képes Gézának, mert szóba került, hogy esetleg megjelenteti, de végül már nem fért bele a másnapi számba. Valószínűnek tartom, hogy az a szöveg lehetett, ami apám zsebében volt másnap a parlamentben, amikor a minisztertanácsi ülésre várakozott. Azt mondták neki, hogy Nagy Imre nagyon elfoglalt, s az ülésre csak másnap kerül sor. A következő nap azonban már november 4-e volt. Az apám halála után megkérdeztem Képestől, hogy mi lett a szöveg sorsa, de ő azt mondta, hogy az a példány ott maradhatott a fiókban, és azt már nem tudja előszedni. Amikor apám a parlamentben volt, mi anyámmal átmentünk a nagyapámék közeli lakásába, mivel annak volt egy használható pincéje, és akkor azt nem lehetett tudni, hogy lesz-e bombázás. A nagyapámék lakásához viszonylag közel lakott Münnich Ferenc, és nem tudom, hogy a felkelők emiatt szándékosan irányították-e oda, de egy-két repesz becsapott. Emlékszem a hatalmas durranásra, és arra, hogy a teljesen süket nagybátyám vette észre, hogy egy repeszdarab lukat ütött az ablakon. Közben állandóan hallgattuk a rádiót, lestük a híreket. Apám három nap múlva hazajött, és majdnem karácsonyig ott maradtunk, csak időnként jártam át a lakásunkba befűteni a nagy hidegben. Akkortól kezdve sejtettünk valamit, azt azonban nem gondoltuk, hogy apámat hosszú időre becsukják, hiszen nem volt felkelő és nem lövöldözött. Aztán persze lassan megtanultam, hogy az is csinál valamit, aki valami komolyat ír. Nekem nagyjából ennyi a személyes emlékem. Nagyon irigylem, akinek van a Sztálin-szobor füléből vagy bajuszából egy-egy eredeti darabja.

– *Édesapja október 23-án, valamint az azt követő napokban otthon tartózkodott?*

– A négykötetes életműkiadásban is megtalálható az a – minden bizonnyal Erdeinek szóló – levél, amelyben leírja, hogy itt ülök a családommal, tájékoztatva nem vagyok, de az agyam hemzseg a gondolatoktól. Erdei akkor ügyintéző miniszterelnök-helyettesként a parlamentben volt Nagy Imre mellett. Apám a levélhez néhány töredék gondolatot is mellékelte a forradalom kapcsán. Azt nem tudom, hogy ez egy elküldött levél volt, amit visszakapott, vagy pedig egy el nem küldött levél. Október 30. táján lement a Margit körútra, akkor már a harcok abbamaradtak, legalábbis Budán nem lóttek. A parlamenti vérengzésről nyilván hallott, mert annak a híre hamar szétszórta a városban, a rádió is beszámolt róla. Tulajdonképpen attól lángholtak fel a fegyveres harcok, illetve a lincselő hangulat az ávosokkal szemben. Talán ha erre nem kerül sor, a szovjetek is másképp reagáltak volna, bár nagyon logikus volt, ahogy reagáltak, s a maguk módján igazuk is volt. Valószínűleg ha hagyják, hogy virágozzon ez a virág, akkor hamarabb vége lett volna a szocializmusnak. De az kétségtelen, hogy két-három napig nem tudták eldönteni, mit csináljanak. Aztán kapóra jött nekik, hogy Budapestről olyan híreket kaptak, hogy ők a kommunistákat.

– Nem sokkal a forradalom után édesapja egy pontos, lényeglátó, problémafeltáró mérleget készített az akkori helyzetről. Feltételezem, ezt a szöveget külföldre is ki akarta juttatni.

– Sőt, ki is juttatta, mégpedig azzal a kéréssel, hogy egy semleges ország sajtójában jelenjen meg az ő személyes sorsára való tekintet nélkül. Ezt valószínűleg már letartóztatása után tették hozzá a bűnlajstromához. Kenedi János feldolgozta apám börtönvallomásait, melyeknek a levéltárakban bukkant nyomára, és megtalálta az említett szöveg rekonstrukcióját. Kiderült, hogy majdnem szó szerint ki tudta szedni a memóriájából. Ennek eredeti példányát nem találtam, annál a barátjánál sem, akinél az ötvenhatos írásait feltehetően letette, abban az anyagban sem, amit 1976-ban állított össze és tett le az Akadémia könyvtárában – nehogy egy esetleges házkutatás során elveszzen –, amikor Aczélnak bejelentette, hogy külföldön megjelenteti a nemzetközi jogi írását. Pedig emlékszem rá, hogy egy fiókos szekrényben, az ingek alatt láttam a kéziratot, és valahonnét tudtam, hogy ez az, amin éppen dolgozott. Apám azt remélte, hogy Indiában, a semleges szovjetbarát országban fog megjelenni az írás, de végül egy kevésbé – mondjuk így: tele nadrággal – szovjetbarát országban, Ausztriában, a *Die Presse* hasábjain látott napvilágot 1957 szeptemberében, amikor ő már három hónapja le volt tartóztatva. Ennek a történetéről ennyit tudok. Azt nem tudom, hogy Szabó Zoltán honnan szerezte meg a magyar szöveget, de valamilyen úton hozzákerült, és megjelentette a *Harmadik út* című londoni kötetben. Ebben a szövegben apám olyan mérleget készített a forradalomról és az akkori helyzetről, ami – történelmi távlat hiányában – nagyjából helytállóan bizonyult, és azt gondolom, szemléletében ma is érvényes. Minden biztonnal jóhiszeműen írta le, nem ellenséges hangnemben, javaslatot is tett azzal kapcsolatban, hogyan kellene a Szovjetunióknak a saját jövője érdekében okosabban viselkednie. Apám talán naiv volt, amit időnként nyeglén és irritálóan tesznek szóvá olyanok, akik nem értik meg, hogy ez a naivság egyrészt tudatos, másrészt pedig valamit sugall. Abban kétségkívül nem volt igaza, hogy a szovjetek nem fogják lejáratni a szocializmust, abban viszont igaza volt, hogy ha lejáratják, annak előbb-utóbb nem lesz jó vége. Csak azt senki nem tudhatta, hogy ez húsz, harminc vagy százötven év múlva következik-e be. Abban is igaza volt, hogy a pozitívan értelmezett szocializmust nem a kapitalizmus fenyegeti leginkább, sokkal inkább az, hogy a saját eszelős, doktrinér, erőszakban hívó emberei számolják föl. Meg is történt.

– *Hogyan élte meg édesapja bebörtönzését a család, és személyesen Ön, aki érettségi és pályaválasztás előtt állt?*

– Anyámnak keserves víz alatti úszást jelentett az a hat év. A kormányzat nem piszkálta, hagyta, hogy a gyerekei eltartása érdekében agyondolgozza magát. Egy technikumban tanított, ahol esti és levelező órákat is vállalt, és mindig későn ért haza. Nagyon fontos volt számára, hogy a barátok – elsősorban Illyésék és Sárközi Márta – végig mellette álltak és támaszt nyújtottak neki. Jól emlékszem, hogy sokat vendégeskedtünk Illyés Gyuláéknál, ahol általában Sárközi Márta is jelen volt. Nekem valószínűleg azért lehetett könnyebb, mert fiatal voltam, aki valahol az élet előtt áll. Eszembe se jutott – nincs is rá hajlamom –, hogy rossz-

kedvű vagy depressziós legyek. De okom sem lett volna rá, hiszen az iskolában durván nem bántottak. Olyan azért volt, hogy a gimnáziumban 1957 nyarán nem vitt el az igazgató egy jutalomtáborba, amit a biológiai tanár javasolt nekem. Harmadikban nem kaptam meg tornából a kegyelemötöst, amit korábban mindig megadtak, mert jó tanuló voltam és gyenge tornász. Nem biztos, hogy ez az apámnak tulajdonítható. Az érettségi bizonyítványomban az szerepelt, hogy egyetemi tanulmányokra kitűnően érettnek nyilvánítanak. Azt azonban lehetett tudni, hogy nem fognak felvenni az egyetemre. Egy hét múlva anyám meg is kapta a stencilezett levelet, amelyben értesítették a szülőt, hogy gyermekét az iskoláztatási bizottság továbbtanulásra nem javasolta. Az indoklás a következő volt: „A tanuló osztályidegen származása miatt továbbtanulásra nem alkalmas.” Mindez rendkívül abszurd volt, hiszen ugyanaz az igazgató írta alá, hogy egyetemi tanulmányokra kitűnően érett vagyok, aki egy héttel később azt, hogy továbbtanulásra nem vagyok alkalmas. „Egyetemi tanulmányokra kitűnően érett”, csak „továbbtanulásra nem alkalmas”. Ráadásul akkoriban a „királyok, hercegek, grófok” meg a kulákok számítottak osztályidegennek, apám a szellemi teljesítménye és ötvenhatos szerepvállalása miatt kapta ezt a minősítést. A tanáraim már korábban felkészítettek, hogy tanár szakra nem fognak felvenni, inkább azt javasolták, legyek építész. Az érettségi mellett készültem is becsülettel erre, mivel rajzolni jól tudtam, és beálltam valakihez, hogy elsajátítsam az alapvető fogásokat. De aztán kiderült, hogy akit a bizottság nem javasolt, az a felvételi vizsgára sem jelentkezhet. A szívem mélyén fellelegeztem, mert mégis bölcsész szerettem volna lenni. Közben Erdeiék ajánlásával az óbudai Aquincum Porcelángyárban kezdtem dolgozni segédmunkásként. Erre mindenképpen szükség volt, mert szovjet mintára akkor az volt a pártirányvonal, hogy a fiatal értelmiségiek ismerjék meg előbb a munkásosztály életét, s csak azután menjenek egyetemre. A következő év, 1960 elején jelentkeztem egy bölcsészkar előkészítő tanfolyamra, amihez munkahelyi javaslat is kellett. Amikor a személyzetis meglátta az önéletrajzomat, hosszasan vakarta a fejét, látszott rajta, hogy nem tudja, mit tegyen. Végül kiállított egy igazolást, amelyben leírta, hogy a munkámmal és a magatartásommal kapcsolatban kifogás nem merült fel, az igazolást az előkészítő tanfolyamhoz adják ki, és a vállalat biztosítja az időt a kurzus látogatására. Azaz egy szóval sem írta le, hogy javasolnak engem, de a jóindulatúan tartalmas fogalmazás miatt a szöveget simán javaslatként fogadta az egyetem. Ez persze nem a továbbtanulásra való felvétel volt, hanem csak egy féléves előkészítőre; de májusban kaptam egy ugyanilyen (javaslat helyetti) igazolást, és ezzel már beengedtek a felvételire, ahol maximális pontszámot értem el, de kétszeri fellebbezés után is elutasítottak, helyhiányra hivatkozva. (Ortutay Gyulától, apám fiatalkori barátjától tudtuk, hogy a magamfajta osztályidegen és ellenforradalmár gyerekeket sem a felvételi bizottság, sem ő, az egyetem rektora nem veheti fel, hanem csak a művelődési miniszter, egyéni elbírálás alapján. Ezért végig kellett járni a fellebbezéseket, és tudni lehetett, hogy a végső eredmény majd októberre születik meg, amikor az egyetemen már hetek óta folyik a tanítás.) Végül egy év múlva, 1961-ben vettek fel, ugyanezen lebonyolítás szerint, októberben. Jellemző, hogy ez év tavaszán, amikor ismét kértem az igazolást a felvételire való jelentkezéshez (javaslatban, amelyet az igazgatónak, a

párttitkárnak és a személyzetisnek kellett aláírnia, nem is reménykedhettem), az új személyzetis, aki nem volt olyan jóindulatú, mint nyugdíjba ment elődje, még igazolást sem volt hajlandó adni arról, hogy két éve ott dolgozom. Akkor eléggé elkeseredtem, de addigra már valamivel enyhébb szelek is fújtak, mert végül igazolás nélkül is engedtek felvételizni.

– *Édesapja 1963-ban amnesztiával szabadult, s utána a Statisztikai Hivatal könyvtárába került. Hogyan teltek azok az évek? Milyen kérdések, problémák foglalkoztatták?*

– Ezek az évek viszonylag békésen teltek. Olyan persze volt, hogy az Áldás utcai iskola pedellus nénije szólt nekünk, hogy az iskola emeletén lévő tornaöltözőbe beköltöztek valakik, és ők ezért nem tudják használni a helyiséget. Nem volt nehéz kitalálni, hogy belügyesek voltak, onnan ugyanis oda lehetett látni a mi lakásunk bejárati ajtajára, és figyelték, hogy kik járnak hozzánk. A postás egyszer szólt apámnak, hogy „Ugye tudja, Bibó úr, hogy ha egy levele a pecséthez képest két hét múlva érkezik, arról nem én tehetek?” Az ilyenektől eltekintve úgy emlékszem azokra az évekre, hogy evezünk a Kádár-rendszerben; amely apám megfogalmazása szerint egy okosan kormányzott proletárdiktatúra volt, olyan, mint a méz: édes, sűrű és nyúlós, tulajdonképpen elviselhető, csak haladni nem lehet benne. Közvetlenül szabadulása után kapott egy csöndes könyvtárosi állást. Azt hiszem, akkor nem volt rossz az a fizetés, amit kapott – kétezeröttszáz forintot –, de nyugdíjba vonulásáig, vagyis hét éven át, nem emelték. A munkáját infarktusáig nagy buzgalommal végezte, utána lazábban, de rendesen. Mellette a megélhetéshez pénzt keresett fordítással, valamint lektori vélemények írásával. Olyan szövegeket fordított – elsősorban történelmi vagy társadalomtudományi tárgyú dokumentumregényeket –, amelyek nem voltak teljesen érdektelenek számára. Anyámnak nagyon igyekezett kompenzálni, hogy hat évig nem lehetett mellette, a maga módján a tenyerén hordozta, mi pedig úgy éreztük, hogy részben emiatt nem jut hozzá a témáihoz. Pedig elsősorban ezeket szerette volna megírni és kidolgozni. Úgy vélem, elég nagy teljesítmény, hogy a már említett nemzetközi jogi művet befejezte. Sok minden nem készült el tervei közül, szerencsére az egyik legérdekesebb vázlatformában megvan: történelmi volna-játék arról, hogy mi lett volna, ha a reformáció idején másképp alakul a katolikus egyház és a protestáns irányzat viszonya, ha a katolikus egyház be tudja fogadni a reformációt mint a saját egyik frakcióját, és nem esik bele a világi hatalom kísértésébe, hanem megmarad szellemi központnak. Ennek az elképzelésnek három- vagy négyflekkes vázlata van meg, de az egész mű – amit Ravasz László és Bibó István dialógusaként képzelt el – nem készült el. Engem és a feleségemet elkésérett, hogy ki mindenki tanít az egyetemen, apám pedig, ha megkérdezzük, kettőnknek tart komplett előadásokat. Úgy gondoltuk, hogy ezeket le kellene írni, vagy legalább magnóra rögzíteni. Beszereztünk egy magnót, és apám csaknem nyomdakészen mondta rá gondolatait. A kazettákat egy természettudományokkal foglalkozó barátunknál helyeztük el, nehogy egy esetleges házkutatáskor elvigyék. Mindemellett apámat erősen foglalkoztatta, hogy az 1963-as amnesztia tökéletlen volt, és egy csomó névtelen 1956-os elítélt méltánytalanul börtönben maradt, miközben az értelmiségiek és a neves írók kijöttek. Az is érthetetlen volt, hogy míg

apám – mint elsőrendű vádlott – március 27-én kiszabadult, Göncz Árpád, a másodrendű vádlott, és Regéczy László, a harmadrendű vádlott bent maradt. Kiderült, hogy azért, mert őket május 23-án tartóztatták le. Az amnesztia ugyanis úgy szólt, hogy akik a bűncselekményt 1956. október 23. és 1957. május 1. között követték el, kijöhetnek, a Bibó-per vádlottjait pedig úgy tekintették, hogy az ítéletben szereplő szervezkedést május 1. után is, letartóztatásukig folytatták. Apám két héten belül írt egy levelet Vida Ferencnek, a Legfelsőbb Bíróság elnökének, rámutatva az amnesztia visszasságaira. Vida válaszában azt írta, hogy kötve van az ítéleti tényálláshoz, így csak egyéni kegyelmi kérvényt tud fölterjeszteni. Két hónap múlva így szabadult Göncz és Regéczy, de a feleségeknek és gyerekeknek az átfutási időt végig kellett szorongani és sírni. Apámat azonban leginkább az foglalkoztatta, hogy a fegyveres harcban résztvevőket a legtöbb esetben gyilkosságért, tehát köztörvényesként ítélték el, s ezekre nem vonatkozott a politikai elítéltek amnesztiája. Ha bizonyítottnak látták, hogy használták a fegyvert, kivégezték őket gyilkosságért; ha nem használták, csak viselték vagy rejtegették, „meghatározatlan számú gyilkosságban való bűnrészesességért” életfogytra vagy tizenöt évre ítélték legtöbbjüket. Így maradt börtönben 1963 után is két-három-ezer névtelen 56-os résztvevő: diák, gyárat őrző munkásember, kiskatona, miközben a neves értelmiségiek, írók, politikusok kiszabadultak. 1965-ben, a felszabadulás huszadik évfordulóján három érintett érdekében írt kegyelmi kérvényt; kettőnek a családjához nekem kellett elmennem az aláírásért. Emlékszem, az egyik egy kuláki fiú volt, aki Miskolcon egy építkezésen dolgozott. 1958-ban át akart szökni a határon, de elkapták és letartóztatták. Kapott volna nyolc hónapot, de addig faggatták, míg jóhiszeműen elárulta, hogy ötvenhatban ott volt a főtéren, a tüntetésen. Tudni érdemes, hogy a tömeg benyomult a rendőrkapitányságra, és a rendőrkapitányt kidobta az ablakon, aki meg is halt. Kiderült, hogy a fiú azt is bevallotta, hogy ott volt azok között, akik bementek az épületbe, de nem ő dobta ki az áldozatot. Ennek ellenére az lett a vége, hogy gyilkosságban való részvételért csukták le. Lehetett tudni, hogy még közel tíz évet kell ülnie ahhoz, hogy – jó magaviselet esetén, feltételesen – kiszabaduljon. Kerestem az édesanyját Kiskőrösön, és találtam kint a szőlőben egy kicsi, fekete ruhás, kendős nénit, aki könnyezni kezdett a kérvény fölött. Megkérdezte, hogy mennyibe kerül. Mondtam, hogy nem kerül semmibe. Kiderült, hogy egy évvel korábban egy ügyvéd már felkereste, és háromezer forintot kért egy hasonló kérvényért, de nem lett belőle semmi. A rokonok végül nagy nehezen meggyőzték a nénit, hogy írja alá a papírt. A fia azonban nem jött ki. Én továbbmentem, Császártöltésen egy feleség írta alá a kegyelmi kérelmet, akinek a férje hasonló módon maradt ki az amnesztiából. Ő sem jött ki, a harmadik elítélt viszont – akinek a kérvényét másvalaki vitte Szabolcs megyébe aláírtni – kiszabadult. Eltelt újabb két év, és a szovjet forradalom ötvenedik évfordulóján apám kitalálta, hogy Sartre-hoz kelle fordulni a börtönben felejtettek ügyében, aki – miként Camus – kiállt a magyar forradalom mellett. Apám azt remélte, hogy Sartre és barátai a szovjet kormányhoz fordulnak, és megírják, hogy bár a nagyvonalúság, az engedékenység megvalósult az amnesztiával, de a gépezetbe porszemek kerültek. Mindenkinek jót tenne, ha ötvenhatot végleg lezárnánk, létrejönne a megbékélés, az elfelejtett

emberek pedig kiszabadulnának. Apám 1967 elején Illyéséknél megismerkedett egy francia baloldali íróval, André Frénaud-val, akinek felvázolta a problémát. Az író megrendülten hallgatta, mert azt hitte, Magyarországon minden rendben van. Vállalkozott arra, hogy ha apám megírja és kijuttatja az ügyet ismertető feljegyzését, azt továbbítja Sartre-hoz, szóban is kiegészítve, és a forrás hitelességét is garantálva. Apám nagyon sokat kockáztatott ezzel az akcióval, hiszen csak feltételesen volt szabadlábban, s ha elkapják a határon a feljegyzést, az is lehet, hogy a külfölddel való kapcsolat miatt, szervezkedés címén felkötötték volna. Áprilisban infarktust kapott, és a tavaszt kórházban töltötte, közben ezen az irománnyon dolgozott. Anyám előtt titkolnunk kellett, nem akartuk, hogy aggódjon. Engem elküldött Képes Gézához, hogy kérdezzem meg, hátha van egy olyan külföldi íróküldöttség, amelyben található egy megbízható embert. Képes segítőkész volt, és majdnem sikerült elintézni, volt ugyanis hazánkban egy finn csoport, akadt köztük egy megfelelő személy, de Képes nem tudott vele kettesben maradni sem a fogadáson, sem a repülőtéren. Augusztusban apám a szív-kórházban volt Balatonfüreden. Születésnapján feleségemmel meglátogattuk. Este Németh Lászlóéknál szálltunk meg, és ott találkoztunk egy nálunk pár évvel idősebb olasz tanárnővel, aki ötvenhat hatására tanult meg magyarul, komoly érdeklődéssel olvasta a magyar irodalmat, és így került kapcsolatba Némethékkel. Pillanatok alatt összebarátkoztunk, és egyszer csak megvilágosodtam: őt kellene megkérnünk az akkor már három hónapja kész levél elvitelére. Ráadásul az is kiderült, hogy két nappal korábban meglátogatta apámat a kórházban, és nagy tisztelettel beszélt róla. Az olasz hölgy okos volt és bátor: azonnal felfogta az ügy súlyát és a tétet, ismerte és vállalta a vele járó kockázatokat. Elvitte a papírokat, és pár hét múlva írt egy nagyon okos levelezőlapot, amelyből kiderült, hogy a küldemény eljutott Sartre-hoz. Ebben a nyár végi üdvözetben nagyon kaparásos írással arról volt szó, hogy a címzett, Frénaud, köszöni az üdvözetet, és továbbította barátjának, XY-nak is. A barát neve helyén – még erősebben kaparva – egy pacaszerű maszat helyezkedett el, amelyből nagy nehezen, de egyértelműen sikerült megfejtenem, hogy ez Jean-Paul, tehát csakis Sartre lehetett. Nincs az a belügyes, aki rájött volna, hogy ez a paca kit vagy mit takar. Később kiderült, hogy a tanárnő Frénaud-nak vitte el a három papírt, aki eljuttatta Sartre-hoz, aki azonban a kisujját sem mozdította, valószínűleg akkor már a 68-as diáklázadásra és az ahhoz kapcsolódó társadalmi mozgalomra tartalékolta az erőit, nem törődött azzal, hogy három-négyszáz magyar senki még mindig börtönben ül ötvenhat miatt. Elkeseredve kellett tehát beletörődnünk, hogy nem lett a dologból semmi. 1969-ben eljött a Tanácsköztársaság évfordulója, s apám újabb kérvényeket gyártott, ismét aláírtam a néniel Kiskőrösön, de a fia akkor sem jött ki. Apám ezután írt Kádárnak egy rendkívül udvarias levelet, amelyben arra kérte, hogy intézkedjen ezeknek az embereknek az ügyében, nem fogja a nagyvonalúságát megbánni, mert ezek tényleg mindent megszenvedtek. Ha pedig úgy gondolja, hogy az apparátusra bízva, akkor dobja inkább a papírkosárba, mert óhatatlanul el fog sikkadni. Akkor sem történt semmi. Egy évvel később egy rövidebb levélben emlékeztette Kádárt a korábbi megkeresésére. Leírta, hogy megérti, ha választ nem kap, de a legjobb válasz az volna, ha kijönnének ezek az emberek.

Ugyanúgy nem történt semmi. Ezután már hagyni kellett, mert 1972-ben az életfogytiglanra ítélték is letöltötték a tizenöt évet, és akkor nagyjából kijöttek.

– *Mindeközben hogyan alakult az Ön pályája? Mi az, ami a művészettörténet felé vonzotta?*

– Nagyon szerettem volna tanár lenni, de amikor ötödévesek lettünk, megismertem a későbbi feleségemet, és nagyon egyértelmű volt, hogy ő csak tanárnak való. Azt gondoltuk – mivel ellenforradalmárok és klerikálisak is vagyunk –, elég, ha az egyikünk választja a tanári pályát. Közben az egyetemi professzorom révén kaptam egy állást a műemlékvédelemnél, amit ötödévesként el is foglaltam, az egyetemet pedig levelezőn fejeztem be. Vagy azért, mert nem mentem tanárnak, és így nem állt fenn annak veszélye, hogy mételyezem az ifjúságot, vagy az apám miatt, megúsztam, hogy engem a KISZ káderezzen és javaslatot tegyen. A műemlékvédelem mellett 18–19. századi építészettörténettel foglalkoztam, majd 1980-ban átkerültem az MTA Művészettörténeti Kutatóintézetéhez.

– *A nyolcvanas évek második felében nagy feladatra vállalkoztak feleségével, ugyanis mozgalmat indítottak annak érdekében, hogy a puhuló diktatúrában sikerüljön az egyháznak a Baár-Madas Gimnáziumot visszaszerezni.*

– Az iskolát a Rákosi-korszakban nagyon durván államosították, ami közelről érintette az én családomat is, hiszen édesanyám ott tanított. Emlékszem, egy tanév végén sírva jött haza, hogy vége az iskolának. A hetvenes években váratlanul hivatalosan is elkezdtek dicsérni a protestáns iskolákat, azon az alapon, hogy „haladó szerepük” volt a magyar történelemben. Mi pedig elkezdtünk vicsorogni e képmutatás láttán, hogy most már, miután szét vannak verve, szabad őket elsiratni. 1985-ben, amikor a diktatúra puhulni látszott, elkezdtük piszkálni a református egyházat. Gorbacsovban akkor még nem bízunk, úgy képzeltem, hogy egy puha Kádár–Aczél-korszakban nyugdíjasként művészettörténetet tanítok. Aztán a kezdeményezésre valóban rágyorsított a rendszerváltás, és az iskola az egyház irányítása alá került. Közben nem bukkant fel a tanár csapatban – amely a mozgalomban teljes mértékben összekovácsolódott – olyan ember, aki az iskola vezetésére alkalmas lett volna, ezért engem kértek fel igazgatónak. Némi fejtörés és aggodás után, jó munkatársakban reménykedve, elvállaltam a feladatot. Öt év múlva azonban az egyházban egy miépes, szélsőjobboldali irányzat került hangadó pozícióba, akik szemében túl liberális lettem, nem voltam jó magyar és jó református. Nagyon nem szép módszerekkel – legalábbis felőlem nézve – kifúrtak onnan. Két évre a műemlékvédelem visszafogadott, a velem együtt távozó harmincöt tanárból húsz megrendítő módon együtt maradt, és elhatároztuk, hogy alapítunk egy másik iskolát.

– *Ez lett a Sylvester János Protestáns Gimnázium?*

– Igen. Felszabadultan éltük meg, hogy az egyház nem szól bele a munkánkba, viszont szabadon vergődhattunk a piacon, ami a mai napig tart. Már nyugdíjba mentem, de továbbra is a fenntartó alapítvány elnöke vagyok. Nagyjából így alakult a pályám, de – mint említettem – nyugdíjas vagyok, és igyekszem visszavezetni a művészettörténet területére, hiszen vannak félretett témáim.

– *Időközben viszont elkészült a Pollack Mihályról szóló monográfia.*

– Professzorom, Zádor Anna emlékére vállaltam el, és az iskola mellett eléggé szenvedve csináltam, mert nem tudtam összefüggően foglalkozni vele. Hosszú ideig készült, általában csak az iskolai szünetekben tudtam elővenni az anyagot, ami félig újrakezdést jelentett, s mindig szükségessé tette a jegyzetapparátus újbóli áttekintését. Ráadásul utóbb már a határidő is szorított, hiszen a kiadó pályázott a megjelentetésére. Sok kínlódással járt, de nagyon örülök, hogy elkészült, és szép is lett a könyv, ami nem az én érdemem, hanem a kiadóé.

– *Ezenkívül melyek azok a művészettörténeti témák, amelyek foglalkoztatják?*

– Mint említettem, elsősorban a 18–19. század építészete érdekel. Régóta foglalkozom a váci székesegyház építészevel, aki nagyon fiatalon érkezett Franciaországból, és Bécsben telepedett le, onnan utazott, vagy a terveit vitték szét az arisztokraták. Már harminc éve kutatom a témát, de amikor iskolaigazgató lettem, félre kellett tennem. Sok fejezet megvan már belőle, ami konkrét épületről szól, de a bevezetés és az értékelés, amelyben a tudomány mai állására el kellene jutnom, még hátravan.

– *A beszélgetés végén arra kérem, összegezze, miben látja édesapja tevékenységének és műveinek a jelentőségét!*

– Csakis abban, hogy remélhetőleg egy csomó fiatal, tisztességesen működő agyban világosságot gyújt. Többen számolnak be egy-egy írása – például a zsidókérdést tárgyaló mű – kapcsán arról, hogy az egy görcsoldó hatású írás. Talán vannak olyan felszabadultabb lelkű emberek, akik ennek hatására ezt az egész rémséget másképp dolgozzák fel. Ez sem kis eredmény. Az apám által képviselt hangnem, stílus és szándék szomorú ellentétben van azokéval, akik nem tudnak mást, mint hogy például a Trianon előtti Magyarországot ábrázoló matricával utaznak külföldre, demonstrálva ezáltal, hogy milyen nagy magyarok, miközben az ottani ostobáknak és gyűlölködőknek adnak felesleges ziccereket arra nézve, hogy a magyaroktól félni kell. Ezek eléggé keserves dolgok, de remélem, hogy valakire hat ez a hangnem és az önkritikus szemlélet, ami mára csaknem teljesen kiveszett a magyarságból. Sértettség van, önkritika nincs. Sokan és joggal mondják, hogy a kollektív bűnt el kell utasítani; de nem kevesen közülük ezen a jogcímen igazából a kollektív szégyent utasítják el. A nemzet, a haza dicsőségében sokan szeretnének osztozni, a nemzet, a haza szégyeneit kevesen vállalják. Pedig a kollektív szégyenben az is részesül, aki nem bűnös; ez szinte természeti törvény, és jobb vele tiszta tudattal szembenézni. És aki szereti a hazáját, az szégyelli magát igazán, ha a hazája rosszul viselkedik. Úgy is mondhatnám: az igazi hazaszeretet biztos jele az, ha valaki szégyenkezni is képes a hazája miatt. Márpedig egy nemzet, egy ország – nagyjából ugyanúgy, mint egy ember – tud csodálatosan és tud rémesen viselkedni, és a magyar történelemben mindkettőre van elég példa ahhoz, hogy a tanulságok világosak legyenek. Bibó István életéből és írásaiból az erről való tisztességes vitához és gondolkodáshoz lehetne inspirációkat kapni, és talán lelki-szellemi erőt is meríteni.

Az interjút készítette Ménesi Gábor

Balog Iván

„Békecsinálók könyve”

Fasizmus és antiszemitizmus – mint hisztéria

I.

Bibó életművének nagy részében megoldhatatlannak tűnő társadalmi konfliktusokkal foglalkozott. Ezek között egyaránt vannak politikai, világnézeti és kulturális jellegűek. Egyes konfliktusokból háború, polgárháború, forradalom vagy ellenforradalom lesz, másokból „csak” természetlen viták, amelyeket kölcsönösen monologikus kommunikáció jellemez.

A bibói konfliktuselemzések közös sajátossága, hogy két, egymással ellentétes kulcsfogalom köré szerveződnek. Mindkettő társadalomelméleti alapokra nyúlik vissza, vannak társadalomtörténeti jelentésrétegei is, de mindenekelőtt társadalomlélektani kategória. E két fogalom: a politikai egyensúly és a politikai hisztéria. Bibó fasizmusról és antiszemitizmusról szóló műveinek megértésénél alapvetően fontos, hogy ezeket politikai hisztériaelemzéseként értelmezzük.¹ A bibói oeuvre „őstojása”² ezért a *Békecsinálók könyve*³ című monumentális munka, amely 1942–44 között született, és ezen belül is kiemelten a *Német hisztéria*, amely kötetünkben is olvasható. Mielőtt azonban tisztáznánk a hisztéria mibenlétét, előbb azt kell világosan látnunk, hogy Bibó felfogásában mit jelent a politikai egyensúly.

Bibó meggyőződése az volt, hogy minden konfliktus mögött szembenálló értékrendek húzódnak meg, amelyek azonban mindig visszavezethetők egymásra. Az eredmény: a konfliktusok megszüntetése helyett racionalizálásuk, keretek közé terelésük, vagyis eljárás átalakításuk. Az eljárások a hatalom civilizálását, humanizálását idézik elő azzal, hogy a hatalmi erőviszonyok ténykérdését értékszempontokkal kötik össze, azaz: legitimálják. Bibó számára ebből a szempontból az eszmény a kölcsönös szolgáltatások társadalma⁴ volt. Felfogása szerint ehhez az ideálhoz a legközelebb a hűbériség, valamint a hűbéri „előtörténettel” rendelkező modern nyugati társadalmak állnak. Úgy vélte, ezek őriztek meg a legtöbbet a hatalmon levőket is kötelező, valóban kölcsönös szolgáltatások rendszeréből, a hatalomkoncentrációhoz vezető rendi, majd osztályszerveződés helyett. A fasizmusról a szegedi egyetemen tartott előadásában rámutatott: nem véletlen, hogy pontosan ezekben a társadalmakban nem volt képes uralomra jutni a fasizmus. Bibó ezekben az országokban

1 Erről l. Balog 2004a.

2 A hasonlat forrása: Szilágyi 1999.

3 A hatalmas tanulmányt *Az európai egyensúlyról és békéről* címmel l. Bibó 1986a: 295–637.

4 Bibó 1986c: 5–125.

a szabadságintézményeken alapuló hatalommegosztás, hatalmi egyensúly példáit látta, ahol a hatalom gyakorlása tárgyi feladattá, szakszerű adminisztrációvá alakul át.

Az értékrendek, értékítéletek között egyeztető, a konfliktusokat jogi útra terelő, mindig valamilyen „harmadik utat” kereső *közvetítő* szerepét azért öltötte fel, mert nemzetközi jogásként kezdte pályáját, egy olyan jogág művelőjeként, amelynek a legnehezebb érvényt szerezni. A nemzetközi jogász Bibó értelmezésében a középkori klerikushoz hasonlóan olyan cél felé közelít, amely csak évszázadok múlva érhető el.⁵ Alternatívaként fel kell mutatnia és őriznie kell egy magatartásmintát, ehhez pedig nagymértékben pedagógiai vénára is szüksége van. Közvetett, lelki befolyással kell helyettesítenie hiányzó hatalmi erőforrásait, ehhez pedig a társadalom pszichiáterévé, „szociálpszichoterapeutává” kell válnia. A csoport- vagy párterápiát végző pszichológushoz hasonlóan rá kell vezetnie olvasóit, hogyan szabaduljanak ki kommunikációs zsákutcáikból, hogyan és miről vitatkozzanak – anélkül, hogy megparancsolná nekik: mit csináljanak, hogyan éljenek. Rejtett paternalizmusa miatt igen kétes és kényes vállalkozás ez. A legfőbb buktatója: ha az animátor kéretlenül tukmálja rá magát hallgatóságára, pláne, ha – önmagának ellentmondva – *felszólítja* közönségét: legyenek spontának, autonómok stb. Bibó zsenialitása azonban elsősorban az így értelmezett politikai pszichológiai, tömegpszichológiai orientációjú publicisztikában bontakozott ki, és pedig azért, mert legjobb írásaiban a személyes példaadást hitelesen, célzatosság nélkül valósította meg. Önkéntes szerepvállalására, kéretlen beavatkozására pedig azért volt szükség, mert a legsúlyosabb krízishelyzetekben, amikor a régi intézmények már nem működnek, az újak pedig még nem, a hozzá hasonló moderátorok igenis nélkülözhetetlenek. A bibói megközelítés intellektuális erejét elméleti megalapozottsága is növeli. Bibó módszere ugyanis a színopszis volt, amelyet tanítómeszterétől, a szegedi jogelméleti iskola alapítójától, Horváth Barnától vett át. A színopszis pedig nem más, mint egyfajta diszkurzív⁶ – tehát nem hegeli és nem ontológiai jellegű – dialektika.⁷ A szinoptikus módszer legjobban sikerült példája Bibó talán legkiemelkedőbb tanulmánya, *A békeszerződés és a magyar demokrácia*, amely egy ma is igen aktuális és neuralgikus kérdésben a demokrácia nevében egyszerre ítéli el a Horthy-rendszer második világháborús szereplését és a szomszédos államokban folytatott magyarüldözést.

II.

Bibónak a politikai históriákról kialakított koncepciója egy mélyen végiggondolt történet szemlélet folyománya. A faszizmusról és a diktatórikus szocializmusról vallott felfogása, de a kapitalista liberalizmus feletti kritikája is egy összeurópai válságdiagnosztika része, amely azonban nélkülözi a kultúrpeszimizmust. Szerinte az a folyamat, amely során a keresztény egyenlőségeszme a gyakorlatban is megvalósul, még nem fejeződött be. Az „elődemokratizálódás” működő eljárásokkal széles körben, az alárendeltek számára is reális élménnyé tette a szabadságot, és ezzel legitímálta az egyenlőtlenségeket, az arisztokratikus szervezési elvet. Szabadságtechnikák érvényesülnek az újkorban is, „egyenlőségtechnikák” azonban még nincsenek, és ez állandósítja az ellentmondást a mindenki egyenlő emberi méltóságát hirdető alapelv és a gyakorlat között. Ez teremti meg az alapját az

5 Bibó MTA KK Ms 5116/15. Kézzel írt rész. 2. vö. Balog 2004b: 286.

6 A bibói szemlélet ezen vonásának adaptálására tett sikeres kísérletet I. Dénes 2003.

7 Horváth 1937, Horváth 1938, Horváth 1942, Bibó 1943, Bibó 1986a: 5–149., 221–243., 267.

újratermelődő politikai kríziseknek. Eredeti gondolatmenet ez⁸, amely a hatások (Hajnal⁹, Ferrero¹⁰, Mannheim¹¹) ellenére teljes egészében Bibótól származik. Meghökkenítő fasizmuselméletét, a szocializmusról vallott különös nézeteit, a liberalizmushoz való sajátos viszonyát is innen érthetjük meg, bár besorolni sehová nem tudjuk, még a totalitarizmus-felfogások közé is csak nagy nehezen.

Az egyensúllyal szemben a hisztériát mindenekelőtt a félelem jellemzi. Bibó e téren legkedvesebb szerzője, a pszichológus és jogász végzettségű olasz történész, Guglielmo Ferrero nyomdokain haladt. Ferrero a francia forradalom terrorjáról írott könyveiben azt az általa kvázilegitimitásnak nevezett helyzetet elemezte, amelyben a demokráciát, a jogállamot diktatórikus vagy tekintélyuralmi eszközökkel próbálják érvényre juttatni. A rendszerváltás okozta legitimitási vákuum eredménye a „menekülés a szabadságtól”, a felelősségtől, a problémák megoldásától. Bibó ezt a ferrerói szemléletet adaptálja a 19–20. századi európai és magyar történelem válságaira is. Az ő értelmezésében a traumák, a kudarcok és zsákutcás helyzetek okozta félelem során szerzett tapasztalatok félrevezetők, ha az érintettek megoldásként a hatalomkoncentráció újbóli növeléséhez folyamodnak. Ez azonban önellentmondást okoz a legitimitási elvekben, illetve az elvek és a megvalósításukra hivatott eljárások között. Bibó ezt nevezi hamis helyzetnek, az általa generált valóságot pedig félrevezető tapasztalatnak.

Bibó tisztában volt vele: a „közösségi hisztéria” kifejezés csak metafora. Elutasította a közösségi metafizikát, de heurisztikusnak tartotta az analógiát a hisztérikus egyén elégtételkeresése, felelősségvállalástól menekvése és egyes közéleti magatartásminták között. Mint rámutatott, a machiavellizmus, a „hamis realizmus” párban jár a torz utópizmussal, mert mindkettőre jellemző: nem képesek a tények és értékek közti megfelelő kapcsolat megteremtésére. Az eredmény: hamis döntési alternatívák és értékpolarítások felállítása, vagyis a „politikai skizofrénia”. Az ellentétek eszkalálódása végül ördögi körforgást eredményez, amelyben a kétségbevonhatatlan legitimitást, a kölcsönösen egymást igazoló, elismerő szolgáltatásokat, a tekintélyét valós teljesítményekkel kivívó elitet a hatalomkoncentráció „csalhatatlansága” helyettesíti. A politikai hisztéria és terápiájának megértésénél azonban a legfontosabb: a hisztéria olyan konstrukció, amely egy egész politikai közösséget – valóban átélt traumák alapján – áldozatnak állít be, amelynek másoktól csak követelnivalója van. Ennyiben hasonlít a magyar pszichológus, Kulcsár István által a második világháború után elemzett „járadék-neurózishoz”.¹²

III.

Bibó legnagyobb terjedelmű, és talán legnagyobb horderejű munkáját, a *Békecsinálók könyve* (más néven: *Az európai egyensúlyról és békéről*) című, kéziratban maradt tanulmányát a második világháború alatt írta. Az a cél vezérelte, hogy a társadalomtudományokban jártas nemzetközi jogászként a háborút lezáró béketárgyalásokra olyan javaslatokat tegyen a győztes szövetséges hatalmaknak, amelyek valódi stabilitást hoznak a földrész számára, és megelőzik a konfliktusok újratermelődését.

8 Dénes (szerk.) 217–224.

9 Hajnal 1935, Hajnal 1993.

10 Ferrero 2000, Ferrero 2001, Ferrero 2002.

11 Mannheim 1943.

12 Kulcsár 2000.

Bibó kiindulópontja az, hogy a tartós békéhez csak a – látszólag – szembenálló politikai értékrendek integrációja útján juthatunk el. Ehhez – történeti és szociálpszichológiai analízis segítségével – rekonstruálni kell az egységes európai szabadságesszme meghasadásának folyamatát. A kezdőpontnak ő is a francia forradalmat tartja, amely önellentmondó, Janus-arcú forradalom volt, mert antidemokratikus eszközökkel: diktatúrával, illetve hódítással akarta bevezetni a demokráciát belföldön és külföldön egyaránt. Franciaországban alakult ki először az európai módszerek, szabályok, eljárások felrúgásának gyakorlata, amely a nagy ember, a hazafi, a nép, a forradalom és a nép háborújának romantikájában öltött testet.¹³ Ezután Közép- és Kelet-Európában, amely a demokrácia és a – Bibó szerint tőle szétválaszthatatlan – önrendelkezés terén lemaradt a fejlődésben, e „romantikákból” torz önellentmondások alakultak ki: a tömegmozgalomra támaszkodó diktatúra, a tömegmegvető népiesség, a reakciós forradalom, a népek közti tömegháború és mindenekelőtt az antidemokratikus nacionalizmus.¹⁴

A folyamat végpontján, a fasizmusban ezek nem maradnak egymástól elszigetelt jelenségek, mint a régió más országaiban, hanem összekapcsolódnak, ami a politikai skizofrénia¹⁵ legsúlyosabb formáját hozza létre. Bibó hangsúlyozza, hogy a fasizmus a demokratikus értékekkel való meghasonlást jelenti, tehát nem egyszerűen a demokrácia ellentéte, hanem a demokratikus kísérletek kudarcainak terméke.

E folyamatok eredményeként Európában politikai hisztériák sorozata alakult ki egymás ellen. Ezek legnagyobb részét a nemzeti hisztériák teszik ki, amelyek az egykori Német-római Birodalom részét képező országokból, tehát Németországból, Ausztriából vagy a velük határos országokból erednek. Mindehhez társul a jobb- és a baloldal kölcsönös hisztériája és a szuverén nemzetek közti egyensúly hiánya, a nemzetközi szervezetek bénultsága, amelyek az előbbi hisztériákkal együtt az európai egyensúly megbomlásához vezettek.

Bibó mindenekelőtt a „magország”, Németország hisztériájának körtörténetével foglalkozik. Őt olyan zsákutcát említ a német történelemben, amelyek megakadályozták az egységes és demokratikus német nemzetállam kialakulását. Mindegyiknél ott találhatjuk a Habsburgokat, akik Bibó szerint a német nemzeti királyság megalapítása helyett katasztrofális módon Kelet felé terjeszkedtek, a három közép-európai nemzeti királyság – köztük a magyar – rovására. A Habsburgok teremtette hiányt töltötte be a napóleoni hódításra reagáló porosz militarizmus, amely az 1848-as demokratikus kísérlet bukása után megvalósította a német egyesítést. Bibó azonban ezt az egyesítést – Ausztria kihagyása miatt – álegységnek, a tekintélyuralmi elemekkel terhes német parlamentarizmust pedig kvázilegitimitásnak látja. Ez a hamis helyzet szerinte már a náciizmus okaiként ismert egyéb tényezőket (a versailles-i béke igazságtalanságai, a weimari demokrácia gyengesége stb.) megelőzően is létezett.

E faktorok összeadódása eredményezte aztán a világtörténelem legsúlyosabb hisztériáját, a német fasizmust. A náciizmus teljesen meghasonlott az európai értékek és módszerek iránt. Formálisan az önrendelkezési rendszeren alapuló nemzetközi egységre, a személyes uralmat felváltó demokráciára és a születésrendi társadalmi szervezet helyébe lépő demokráciára hivatkozott, helyettük azonban a hódítást, a vezérelvet és a fajelméletet állí-

---

13 Itt van a szemléleti gyökere annak, ahogy Bibó európai válságdiagnózisában a fasizmus megsemmisítő bírálata ötvöződik azoknak a jobb- és baloldali antifasiszta irányzatoknak a kritikájával, amelyek téves elméleti premisszáik és elhibázott módszereik miatt alkalmatlanok a fasizmussal szembeni hatékony fellépésre.

14 Bibó 1986a: 295–365.

15 Vö. Watzlawick–Beavin–Jackson 1968.

totta. A végeredmény: a náciizmus az egyetlen ideológia, amelynek semmiféle értékrendje nincs, és Bibó szájából ennél súlyosabb ítélet nem képzelhető el.

A második világháború katasztrófájához azonban a náci barbárság önmagában nem lett volna elégséges. Szükséges volt hozzá az európai egyensúly hiánya, a demokráciák sorozatos baklövésai is. Bibó szerint deklarálniuk kellett volna: egy demokratikus Németországnak nem tiltnak meg, hogy Ausztriával és a Szudétákkal egyesüljön.

Ebben a szellemben hívja fel a figyelmet a háború utáni rendezés feladataira is. A német példához hasonlóan alapelvül az önrendelkezés alapján álló etnikai revíziót ajánlja, a beavatkozás tilalmának eltörlésével, tehát a szuverenitást korlátozó nagyhatalmi egyetértéssel, „nagyhatalmi koncerttel”. Bibó ebben Ferrerót és az olasz történész kedvenc politikusát, Talleyrand-t, az 1815-ös bécsi kongresszus nagy béketeremtőjét próbálta követni, aki Bibóhoz hasonlóan a régi rendből származott, és a saját fejével jött rá: a régi rend megmentése helyett erőszakmentes leváltásának élére kell állni. Bibó is az európai legitimitás összefüggő rendszerét akarta regenerálni, és ezért – szocialista létére – a háború utáni újjáépítést nem a hirtelen demokratizálástól, hanem a szakmai autonómiájukat, tradícióikat megőrzött intézményektől várta. Nemcsak a rendszerváltástól óvott azonban, hanem az első világháborút követő hibák megismétlésétől is. Helytelenítette a németek túlzott megbüntetését, és helyette olyan légkör megteremtését szorgalmazta, amelyben a németek előbb-utóbb maguktól, kényszer nélkül is önvizsgálatba kezhetnek. Így vélte megragadni az esélyt: a hisztériák terápiájához, a konszolidálódott hamis helyzetek terápiájára éppen a válságok, a „cseppfolyós helyzetek” a legalkalmasabbak. Bibó ennek megfelelően a *Békecsinálók könyvében* a *Német hisztériát* követő passzusokban, több száz oldalon keresztül tesz javaslatokat az európai rend újraformálására és konszolidálására.¹⁶

IV.

A *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című, 1948-ban született tanulmány Bibó kivételes intellektuális horderejű munkásságából is kiemelkedik. A szerző ebben a művében kamatoztatta a legmagasabb szinten munkássága egyik legfőbb erényét: pszichológiai érzékét.

A megírásra az apropót az antiszemitizmus újbóli jelentkezése és a zsidóüldözések során tanúsított közönyért való országos, morális felelősségvállalás elmaradása okozta. Bibónak azt kellett látnia, hogy a magyar holocaustért való felelősség kérdése nem úgy vetődik fel, mint zsidók lemészárlásáért való felelősség, hanem belemosódik egy általános, a Horthy-rendszer hívei ellen is irányuló antifasiszta felelősségre vonásba, amely nem jogállami, hanem rendőrállami keretek között folyik.¹⁷

A *Zsidókérdés* négy fő részből, nagy fejezetből áll. Az első címe: *Felelőségünk azért, ami történt*, önmagáért beszél. A következő, *Zsidók és antiszemiták* című fejezetben viszont a szerző elhagyja az 1938 és 1944 közötti magyar politika terrénumát, és megkísérli kifejteni az antiszemitizmus általános elméletét. A harmadik fejezet – *Zsidó asszimiláció és zsidó öntudat* – részben az asszimiláció teóriáival, részben a 19. és a 20. század magyar történelmével foglalkozik. Az utolsó részben a szerző némileg visszatér a jelenkorba, és *A mai helyzet*, vagyis az 1948-as állapot taglalásával fejezi be traktátusát. A továbbiakban előbb a

¹⁶ Bibó 1986a: 585–604.

¹⁷ A demokratikus legitimitást nélkülöző kommunista antifasiszmus kontraproduktivitásáról I. Fulbrook 2001, Babarczy 2004.

második, majd a harmadik fejezettel foglalkozom, mert ezek adják az első és a negyedik fejezetben olvasható állásfoglalások elméleti megalapozását.

A *Zsidókérdés* szerkezeti tagolását irányító legfontosabb szempont Bibónál nyíltan értékhangsúlyos: nem más, mint az antiszemitizmus elleni küzdelem. Ennek két fő területe van. Az egyik fő terület kizárólag a diaszpórában élő zsidók nem zsidó környezetének illetékességébe tartozik, és maga is két szférára bomlik: az előítéletek elleni kulturális jellegű harcra és a zsidókat befogadó társadalmak fejlődési zavarai elleni társadalmpolitikai küzdelemre. Az antiszemitizmus elleni harc másik fő területe Bibó megfogalmazásában a zsidók és a nem zsidók közötti érintkezés dehumanizáltságának, vagyis az antiszemitizmus második összetevőjének megszüntetése, ami tartalmazza a felelősséggel és az asszimilációval kapcsolatos zavarok tisztázását is.

Bibó zsidókérdés-tanulmánya is a hisztériaelemzés egy fajtája, mert a hamis helyzet és a félrevezető tapasztalat metaforikus fogalmaival operál. A hamis helyzet alapjait a középkori vallási előítélet teremtette meg azzal, hogy a középkori kölcsönös szolgáltatások világából kirekesztette a zsidókat, majd a szokások, konvenciók, eljárások szférájában akkor is fenntartotta pária státusukat, amikor jogi emancipációjuk már megtörtént. Ez különösen azokban a közép- és kelet-európai országokban volt így, ahol nem alakult ki az egyetemes emancipáció összefüggő rendszere.

Bibó értelmezésében azonban az antiszemitizmus legfőbb forrása nem a középkori vallási előítélet, nem is a modern társadalomfejlődési zavarok, hanem azok a társas tapasztalatok, amelyeket zsidók és nem zsidók az egymással való kommunikáció és interakciók során szereznek, és amelyeket dehumanizált magatartási minták¹⁸, a kölcsönös elismerés hiánya formálnak.¹⁹ Bibó a háztartási alkalmazott és a háziasszony példáját megvilágító elemzésben rámutat: a zsidók és a nem zsidók közti ellentétek a társadalom szerkezetére visszavezethető, reális konfliktusok, s ezért nem tulajdoníthatók pusztán a kivetítésnek vagy a bűnbakképzésnek. A szerkezetet pedig itt a zsidók szegregációján alapuló hamis helyzet és a mindennapi életben általa újratermelő, félrevezető tapasztalatok alakítják. Bibó kiemeli: a zsidókat időnként érő üldöztetések mellett nem feledkezhetünk meg állandó megaláztatásukról sem, ami az erkölcsi leértékelés eredménye, és ami a zsidókban az üldözöttségnek való szüntelenül kitettség érzését kelti.

Mivel e tapasztalatok a mindennapi élet szokásaiban, konvencióiban, életformákban keletkeznek, éspedig nemcsak az antiszemiták, hanem a nem antiszemiták fejében is megtalálhatók²⁰, Bibó szerint az ellenük való küzdelemben sem az előítéleteket oszlató felvilágosítás, sem pedig a demokrácia melletti propaganda nem elegendő. A viszonylag leghatékonyabb módszer: a személyes példaadás, a meglévő, dehumanizált formák, eljárások helyett új, hitelesebb kommunikációs gyakorlat alkalmazása. Ezt próbálja megvalósítani Bibó, amikor terápiás célzattal mintákat javasol arra nézve, hogyan kommunikálhatnak a zsidók és a nem zsidók egymás között, illetve egymással a köztük fennálló viszonyról. Mindez nemcsak üres szólam, mert Bibó egyes szám első személyben is beszél azokról a hibákról és mulasztásokról, amelyeket élete során, és főleg deportálásokról idején a zsidókkal szemben elkövetett. A szerző egyúttal azt is érzékelteti: az ilyen felelősségvállalás morális

18 Vö. Kovács Éva–Vajda 1996, Kovács Éva–Vajda 2002 az ún. „kettős kommunikációról” zsidók és nem zsidók között.

19 Pl. Garfinkel 1967: 35–76. Hasonló megközelítésre példa: Bíró–Bodó–Gagyi–Oláh–Túros 1996.

20 Bibó érvelése szerint ezt azonban tévedés a környezet zsidók felé toleráns része „antiszemita fertőzöttségének”, mai kifejezéssel: a kommunikációs latenciának (ehhez a problémához a kortárs szakirodalomból I. Luhmann–Fuchs 1989: 7–21., 178–227., Bergmann–Erb 1999) tulajdonítani.

és terápiás szempontból nyereséggel, nem pedig veszteséggel kecsegtet, mert az autonómia elől a mártírológiába menekülő hisztéria ellen a büntetés, a vádaskodás mit sem ér.

Bibó zsidókérdés-tanulmányában az asszimiláció kérdését is boncolgatja. Felfogásának érdekessége, hogy miközben maga is csatlakozik az akkoriban elterjedt asszimiláció-kritikához, nagy gondot fordít arra, hogy a kritika élet ne a zsidóság ellen fordítsa. Bibó álláspontja szerint az asszimiláció milyensége elsősorban az asszimiláló közösség által felállított szabályokon, illetve ezek követésén múlik. Ha azonban e téren zavar van, a szabályszegés az asszimilálódni igyekvő félen nem kérhető számon, illetve értelmetlen.

Bibó szerint a zsidóság asszimilációja a dualizmus korában pontosan ilyen feltételek között ment végbe. Az ok: a nemzeti legitimitás zavara, ami abban öltött testet, hogy egy antidemokratikus berendezkedésű, többnemzetiségű birodalom, vagyis a Monarchia magyar felének politikai osztálya továbbra is a 48-as elvekre, vagyis a demokratikus nemzetállam értékeire hivatkozott uralmának fenntartása érdekében, jóllehet a valóságban az antidemokratikus nacionalizmus képviselője volt, és ehhez kínált asszimilációs mintákat. Bibó asszimilációkritikáját tehát a kiegyezéssel szembeni bírálata határozza meg.

A bismarcki Németországhoz hasonlóan a dualizmus berendezkedését is kvázilegitimnek minősíti, mert az 1848–49-es népképviselőtörvényhez és önrendelkezéshez képest visszalépést lát benne. A Habsburgokban pedig olyan monarchiát lát, amely Magyarországon csak uralmat gyakorolt, de társadalomszervező hivatását nem töltötte be. A korszakban a rendiség és a ráépülő osztálytagolódás egyre merevebbé válását érzékeli²¹, amelynek a magyar és a nemzetiségi paraszttömegek szerint sokkal inkább kárvallottjai lettek, mint a polgárosultabb német és zsidó kisebbség.²² Az pedig, hogy a kiegyezést meghátrálás helyett előrelépésnek tüntették fel, szerint hamis helyzetet eredményezett. Így az egész alkotmányos konstrukcióra a feloldhatatlan önellentmondás, következésképpen a reformálhatatlanság nyomta rá a bélyegét.

A Horthy-rendszer még a kiegyezésnél is hamisabb helyzetét az határozta meg – folytatja Bibó –, hogy kénytelen volt aláírni azt a trianoni békét, amelyet az antanttal szembe szálló Tanácsköztársaság próbált megakadályozni, ezt pedig csak heves antikommunizmussal és irredentizmussal kompenzálhatta. Mivel a Horthy-rezsim így a baloldal felé nem nyithatott, szintén reformálhatatlanná vált. A bethleni konszolidáció – amely Bibó szerint szintén a kvázilegitimitást testesítette meg²³ – a dualizmusbeli hatalmi struktúrákat próbálta restaurálni. Ennek kudarca után a szociális reformszándékok csakis a szélsőjobb irányába terelődhettek. Emiatt a gömbösi érában az állagvédelem kontra reform alternatíváját már a fasizmus és az antifasizmus közti választás szükségessége írta felül, ez viszont visszamenőleg újra igazolást nyújtott a bethleni irányvonalnak. Ezek a torz alternatívák idézték elő a magyar politikusi garnitúra politikai ösztönének megromlását és félelmét attól, hogy a Szent István-i helyett az etnikai revíziót, az őrsváltás helyett pedig a struktúra megváltoztatását tűzze ki célul. Bibó ennek tulajdonítja a zsidók irányában folytatott politika végzetes és bűnös vakságát is.

A zsidóüldözésekért való felelősségről szóló fejezetben tárgyalt első kérdéskör: a zsidótörvények. A szerző kiindulópontja az, hogy a zsidótörvénykezést övező, meglehetősen széles tömegtámogatást az magyarázza, hogy a Horthy-rendszer a zsidósággal

21 Vö. Dénes (szerk.) 237–238. Korábbi korszakokra nézve hasonló okfejtésekre példa: Hajnal 1943, Majlát 1943.

22 Bibónak ez az állítása társadalomtörténeti szempontból nem eléggé megalapozott, egy tényező: az erős vagyoni és műveltségi cenzuson alapuló választójog kivételével (erről l. Kővér 1998: 105–116.).

23 Dénes (szerk.): 223. Bibó ezáltal azt a demokrácia-deficitet is szemlélteti, amely a jobboldali antifasizmust is terméketlenségre ítélte.

szemben kettős politikát folytatott: támogatta a zsidók közhivatali visszaszorítását és a politikai antiszemitizmust, de egyúttal a zsidó nagytőkét is. Mivel pedig üldözte, illetve korlátozta a baloldalt is, a társadalmi egyenlőtlenségekkel szembeni kritikát jobboldali, illetve zsidóellenes irányba: egy hamis helyzetbe terelte. Ugyanez a belső ellentmondás, az elvek, mértékek és határok nélküli politika volt jellemző a zsidótörvénykezés, és ezzel összefüggésben a németekhez való szövetségesi viszony terén is. Ezt mutatja az egyre radikálisabb, egyre hitleristább ideológiai alapozású zsidótörvények sora, amelyek – Bibó egyik „realista lényeglátó” meglátása szerint – elsőként szoktattak hozzá széles tömegeket a munka nélkül, feljelentéssel, majd polgártársuk kirablásával történő érvényesülés államilag legitimált intézményesüléséhez. Ezt támasztja alá a munkaszolgálat fokozódó embertelensége, amire pedig megfelelő politikai akarat és kellő hozzáállás esetén számos ellenpélda is kínálkozott.

Bibó szerint a Horthy-rendszer igazi tragikái vétsége a kiugrás elmulasztása volt, előbb 1944. március 19-én, aztán október 15-én.²⁴ A háborúból kilépés elmaradása a feljebbvalóik iránt engedelmességre kötelezett tisztviselők, de még a hazájukhoz lojális közéleti személyiségek előtt is a német szövetség fenntartását legitimálta, beleértve logikus implikációját: a zsidók deportálásának eltűrését is. Bibó rámutat arra is, hogy egy mindenáron való állagvédelemre kondicionált, félelmekkel eltelt politikai kultúrában hiábavaló lett volna azt is (el)várni, hogy a hivatásuk betöltésére képtelennek bizonyult politikai tekintélyek helyére egy alternatív elit lépjen. A bibói gondolatmenet erénye, hogy kivételes erővel ragadja meg a magyar holocaust félelmetes abszurditásának kulcsmotívumát: azt, hogy félmillió ember megsemmisítése békés, konzolidált körülmények közepette, törvénytisztelő polgárok közreműködése mellett zajlott le.

A felelősség kérdéséről Bibó által mondottak a tanulmány legértékesebb részei közé tartoznak, amelyek a *Zsidókérdést* világviszonylatban is remekművé teszik. A legfontosabb elv az a témával foglalkozó alfejezet végén szövegi le: csak egyének felelőségéről van szó, ezért mindaz, amit ezzel kapcsolatban többes szám első személyben fogalmaz, így értendő: mindenki, de egyenként, külön-külön, és mindenekelőtt önmaga előtt. Első kérdése: vállaljunk felelőséget azért, amit nem mi, hanem a németek csináltak? A válasz: azért ne, de a közülünk túl kevesek aktív közreműködéséért és sokak passzivitásáért igen. A következő kérdés már jóval fogósabb. Miért vállaljunk felelőséget, amikor mi is szenvedtünk a háború, a hadifogság, a szovjet megszállás, az internálás stb. alatt? Bibó (*A békeszerződés és a magyar demokrácia* szellemében) így felel: ilyesmire a gyilkosok és bűnrészesek amúgy se hivatkozhatnának, ráadásul az említett meghurcoltatásoknak csak egy része tekinthető a zsidóüldözések miatti megtorlásnak. A legfőbb és mindmáig érvényes argumentáció: nők, gyermekek és öregek szisztematikus megölése feltétlenül unikális, nem említhető más atrocitásokkal egy napon. De még ha így is lenne, a saját vétkeinkért való, önmagunkkal szembeni felelőséget ez sem annullálná. Bibó elutasítja azt is, hogy egyes társadalmi rétegeket kiemelve és mások ellen kijátszva, kollektíve bűnbaknak, illetve makulátlannak kiáltssanak ki. Konklúzióként leszögezhetjük: a felelőség kérdésére nézve a szerző nem azt tartja szem előtt, ki mit tett a zsidók ellen, hanem hogy ki mit nem tett meg értük – az elit magatartását legalább kétszer súlyozva.

A *mai helyzet* című fejezetben kerít sort a szerző a „kommunizmus = zsidó hatalom” képlet cáfolatára. Bibó rámutat: a zsidók számára 1945 után megnőtt hatalmi lehetőségek nem jelentenek zsidó hatalmat, mert a zsidók ezeknek a folyamatoknak nem tudatosan,

24 Mai ismereteink alapján helyesebbnek látszik úgy fogalmazni, hogy nem tettek megfelelő előkészületeket a kiugrásra (Kun 1997), illetve – a magyar vezérkar erős német orientációja miatt – nem is akartak (Ungváry 2004: 229–233.).

kollektíve cselekvő alanyai, hanem pusztá tárgyai, mégpedig náluk sokkal hatalmasabb, a zsidók iránt közömbös erők tárgyai. Ezért az a mobilitási konjunktúra, amelynek most még a zsidók a haszonélvezői, bármikor a visszájára is fordulhat, ha a kommunisták hatalmi érdekei úgy kívánják. Ezért értelmetlen a kommunista pártnak a zsidók felhasználása terén történő irányváltásait egyszer filoszemitizmusként, másszor antiszemitizmusként interpretálni.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy Bibó viszonya az antiszemitizmushoz terápiás jellegű. Beszédmódja határozottan kritikai, de tárgyszerűen érvelő, nem megbélyegző; „ez teljességgel helytelen”, „ez alapvetően téves”, „ezzel egyáltalán nem értek egyet” típusú mondatokkal próbálkozik, és csak a legszélsőségebbeket szorítja ki a párbeszédből a szélre.²⁵ Miért gondolta, hogy vannak antiszemiták, akik megváltozhatnak? A válasz: azért, mert korábban ő maga is mérsékelt antiszemita volt, és később változtatott felfogásán. 1942 előtt a kérdésről Németh László és Szabó Dezső felfogását osztotta – tegyük hozzá: zsidó származású barátja, a később munkaszolgálatosként elpusztított Reitzer Béla hasonlóképpen vélekedett. (L. a Márciusi Front-os programváltoztatokat és mindenekelőtt az 1938-as zsidókérdés-előadásváltozatot.) Bibónak annyiban nem kellett nagy változáson átmennie, hogy *A szabadságszerető ember tízparancsolata* is ebből az időből származik; nyilvánosan soha nem tett antiszemita kijelentést, sőt, igazságügy-minisztériumi tisztviselőként az általa kiállított mentesítő bizonyítványokkal számos zsidó életét mentette meg. Az, hogy egy egykori antiszemita megváltozzon, mindenképpen hallatlanul ritka, és valóban Bibó erkölcsi zsenijét dicséri, valamint a felelősségvállalásra építő „önterápiáját” igazolja. A saját példájából vonta le a következtetést: ilyesmi lehetséges.

Ez a felismerés lett a *Zsidókérdés* legnagyobb hozadéka, mert az antiszemitizmus lélektanát belülről, introspekcióval vizsgálja meg – hasonlóan ahhoz, ahogy vallási szekták életéről is csak egykori szektatagoktól nyerhetünk beszámolókat. A különbség: Bibó sem pró, sem kontra nem részesült agymosásban; ő saját, szabad akaratából vizsgálta felül nézeteit. A fordulat, amelyet végrehajtott, nem volt száznyolcvan fokos, és a demokratikus közmegegyeződés sztenderdjei – amelyekről Bibó maga is tudta, hogy mindig egyre igényesebbek lesznek – e téren ma már többet követelnek. A maga idejében egy teljes pálfordulás azonban úgyis csak a kritika-önkritika félórák légkörét idézte volna, és nem lett volna hiteles. A hetven-nyolcvan százalék tehát ebben az esetben sokkalta többet ér, mint a száz százaléknak²⁶, sőt egyedülálló remekművel gazdagította a kérdés irodalmát. Bibó maga is joggal volt büszke arra, hogy maga küzdött meg – saját környezetével, sőt egykori önmagával szemben – a zsákutcából kivezető útért. Az ő korában Magyarországon azoknak, akiket a fasizmus és az antiszemitizmus a létében fenyegetett, nem volt szüksége külön morális teljesítményre ahhoz, hogy ezekkel szembeforduljanak. Pontosabban: Bibó éppen Reitzer munkaszolgálatos leveleiből, majd eltűnéséből érthette meg, hogy a Horthy-rendszer hivatalos antiszemitizmusa és a Horthy-rendszerrel modus vivendit kialakító, hivatalos zsidó elit közti harmadik út elégtelen még barátja életének megvédelmezéséhez is. Bibó felismerése és megtisztulása azonban társtalan maradt: egyedül próbált meg játszani egy társasjátékot, amelyre „mit mondhatnak X-ék Y-éknak?” típusú kérdéseivel mindmáig hiába próbált meg másokat invitálni.

²⁵ Ezt láthatjuk a Borbándi-leveléből is.

²⁶ Ugyanez vonatkozik arra az erkölcsi fejlődésre is, amely Bibónak a magyarországi németek kitelepítésével kapcsolatos állásfoglalásait jellemezte.

IRODALOM

- Babarczy 2004: Babarczy Eszter: *A magyarországi antiszemitizmusról*. Szép Szó (A Népszava társadalompolitikai és kulturális melléklete), 2004. VI. 5. 1–2.
- Balog 2004a: Balog Iván: *Politikai históriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004
- Balog 2004b: *Az Egyetemi előadások helye és szerepe Bibó István életművében*. In: Dénes (szerk.) 2004.
- Bergmann–Erb 1999: „Valahogy kellemetlen nekem ez a zsidótéma” (Lappangó kommunikáció és a véleményklíma észlelése az antiszemitizmus kérdéskörében). In: Kovács András (szerk.) 1999. 196–219.
- Bibó 1986a, 1986b, 1986c: Bibó István: *Válogatott tanulmányok I–III. köt.* Magvető, Budapest, 1986 (1986a: I. köt., 1986b: II. köt., 1986c: III. köt.)
- Bibó 1943a: Bibó István: *Leopold von Wiese: Die Ethik und das System der zwischenmenschlichen Beziehungen*. (Ismertetés.) Társadalomtudomány, 1943/1–2. sz. 153–154.
- Dénes 2003: Dénes Iván Zoltán: *Önrendelkezés, nemzet, nacionalizmus. Egy értelmezés kontextusai*. Regio, 2003/4. 58–79.
- Dénes (szerk.) 2004: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Sajtó alá rendezte, a szövegeket gondozta: Balog Iván–Tóth László Dávid. Kossuth Egyetemi Kiadó – Debreceni Egyetem, Debrecen, 2004
- Bíró–Bodó–Gagyi–Oláh–Túros 1996: Bíró A. Zoltán–Bodó Julianna–Gagyi József–Oláh Sándor–Túros Endre: *Egy más mellett élés*. Pro-Print Könyvkiadó – KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csíkszereda, 1996
- Erős (szerk.) 1996: *Azonosság és különbözőség. Tanulmányok az identitásról és az előítéletről*. Szerkesztette: Erős Ferenc. Scientia Humana, Budapest, 1996
- Ferrero 2000: Guglielmo Ferrero: *Kaland: Bonaparte Itáliában, 1796–1797*. Osiris, Budapest, 2000.
- Ferrero 2001: Guglielmo Ferrero: *Hatalom*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2001
- Ferrero 2002: *Újjáépítés. Talleyrand Bécsben 1814–1815*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002
- Fulbrook 2001: Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás a holocaust után*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001
- Garfinkel 1967: Harold Garfinkel: *Studies in Ethnomethodology*. Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1967
- Gyáni–Kövér 1998: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998
- Hajnal 1936: Hajnal István: *Az újkor története*. Révai, Budapest, 1936
- Hajnal 1943: *Az osztálytársadalom*. In: Domanovszky (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Magyar Történelmi Társulat, 1943. 165–200.
- Hajnal 1993: Hajnal István: *Technika, művelődés*. História – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993
- Horváth 1937: Horváth Barna: *A jogelmélet vázolata*. Szeged, 1937
- Horváth 1938: Horváth Barna: *A szociológia elemei*. Szeged, 1938
- Horváth 1942: Horváth Barna: *A géniusz pere. Socrates és Johanna*. Acta Univ. Francisco-Josephina, Kolozsvár. Juridico-Politica 3. Kolozsvár, 1942

- Karsai–Molnár (szerk.) 2002: *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Szerkesztette: Karsai László és Molnár Judit. MAZSIHISZ, Budapest, 2002
- Kovács András (szerk.) 1999: *A modern antiszemitizmus*. Szerkesztette: Kovács András. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999
- Kovács Éva–Vajda 1996: Kovács Éva–Vajda Júlia: *A kettős kommunikáció mint csoportképző tényező*. In: Erős (szerk.) 1996. 114–129.
- Kovács Éva–Vajda 2002: *Türelem és emlékezés*. In: Karsai–Molnár (szerk.) 2002. 399–425.
- Kövér 1998: Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig*. In: Gyáni–Kövér 1998. 13–169.
- Kulcsár 2000: Kulcsár István: *A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban*. In: *A zsidóság útja*. Összeállította: Kőbányai János. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2000. 366–372.
- Kun 1997: Kun József: *Magyarország német megszállása*. Lexikoncikk. In: Sipos–Ravasz (szerk.) 1997. 303–304.
- Luhmann–Fuchs 1989: Niklas Luhmann–Peter Fuchs: *Reden und Schweigen*. Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1989
- Majlát 1943: Majlát Jolán: *Egy alföldi cívisváros kialakulása. Nagykőrös társadalomtörténete a meglepedéstől a XVIII. század elejéig*. Sylvester Rt., Budapest, 1943
- Mannheim 1943: Karl Mannheim: *Diagnosis of Our Time*. Routledge&Kegan Paul. London, 1943
- Szilágyi 1999: Szilágyi Sándor: *Ostinato: publicisztikai dolgozatok, Bibó-tanulmányok és irodalmi stúdiumok*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999
- Ungváry 2004: Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004
- Watzlawick–Beavin–Jackson 1968: Paul Watzlawick–Janet Helmick Beavin–Don D. Jackson: *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes*. Faber and Faber, 24 Russell Square, London

Kabdebó Lóránt

A mitikusságnak megtépett foszlányai és a Költő Agya

(Nyolcvan éve jelent meg a Fekete kolostor)

„Amikor a legnagyobbról esik szó, amit az emberi nyelv elérhet, akkor illő alkalmaznunk az emberi beszéd minden gazdagságát és pompáját, nem azért, mintha ez a vallás számára valami nélkülözhetetlen dísz lenne, hanem mert vétkes könnyelműség és szentségtörés volna nem megmutatni, hogy mindent elkövetünk megfelelő erővel és méltósággal való megjelenítéséért.”

(Schleiermacher)¹

„Szabadgondolkodó vagyok s ha ki nem dobtak azóta, választmányi tagja a magyar szabadgondolkodóknak. De nem ismerek szebb szabadgondolkodást, mint az Istennel való nyugtalan és kritikus foglalkozást. Vagy-vagy: végre valaki vagy megtalálja, vagy véglegesen leszámol vele az emberi élet gyönyörű, elképzelhetetlenül nagy megkönnyebbülésére.”

(Ady)²

Az olvasás véletlenei: az *Én metafizikája*. Egy Szabó Lőrinc kései korszakáról készülő nagyobb dolgozatra készülök. Nyitottan minden gondolatra és alkotásra, ami korban vagy szellemben kapcsolódik témámhoz.

Egy bírálatra hozzám juttatott OTDK-dolgozat hirtelen a harmincas évek Kerényi Károly körül szerveződő Sziget-gondolatára³ emlékeztet. A dolgozatban ugyanakkor egy, a Sziget-gondolatot kontrázó, Lukács György támadó jellegű könyvének címét, *Az ész trónfosztását* évtizedekkel megelőző, szociáldemokrata pártállású, Kéthly Anna környezetéhez tartozó pártesztéta egy mondata gondolkoztat el: *„Ézért döntik le ők trónjáról a »polgári ész»t«, és a hittel teljes intuitív látás lesz ennek a legendát alkotó mítosz-kultuszának, ennek a vallásszerű tudománynak egyedüli műszere. Bárhová nézzen is a múltba, mindenütt a teremtő egységet, az életet adó szellemi központot keresi, és az, amit ott meglát, már nem tudományos fogalom, hanem végül is a mítosz”* – idézi a „Hajnal” jellegű dolgozat Faragó

Kézirata közlésével szeretettel köszöntjük a 75 esztendőes Kabdebó Lórántot. (A Szerk.)

1 Schleiermacher, Friedrich: *A vallásról – Beszédek a vallást megvető közönséghez*. Fordította és az utószót írta Gál Zoltán, Osiris, Budapest, 2000. 98.

2 Ady Endre: *Az Isten az irodalomban*. Nyugat, 1910. I. k. 204.

3 „Hajnal” jellegű dolgozat a 2011. évi egri OTDK-n: *„A magyar üveggyöngyjátékosok”*. A Sziget-kör tudományfelfogása. A korrektúra idejére feloldva: Szabó Piroška, ELTE BTK.

László a legendás *Apollo* című folyóiratban megjelent tanulmányát.⁴ A marxista elhatárolódást hallva a mondat ugyanakkor feltételezi a vizsgálódó kérdést: a pozitivizmus, a „polgári ész” ellenében milyen gondolati mezők rajzolódhattak ki a huszadik század közepén. Irodalomról gondolkozva a késő modern szövegek belső kódoltságára figyelve.

Közben megjelenik az új tudósgeneráció egyik legtehetségesebb tagjának, Kulcsár-Szabó Zoltánnak a költő egymást követő korszakainak változó poétikai feladványaiából kiinduló vaskos tanulmánykötete⁵, amely monográfiává egységesülve gondolja végig klasszikus költőnk életművét. Régóta várom, hisz mintha ma volna, amikor a fiatal oktató első Szabó Lőrinc-tanulmányát a miskolci egyetem dékáni irodájában, amelyet akkor szemináriumi teremként használtunk, pezsgőt bontva köszöntöttem. Azóta ő jelenti számomra egyszerre gondolataim várt kiteljesítőjét és az ingerlő másságot kutatói munkámban.

A könyvbe foglalt jól ismert tanulmányok ismételt olvasása megerősít abbéli véleményemben, amely szerint Szabó Lőrinc verseiben a huszadik századi késő modern világirodalomnak két meghatározó szólama vitakozik feloldhatatlanul, amely leginkább Gottfried Benn és T. S. Eliot életművéhez köthető. Ifjabb éveimben magam is úgy éreztem, hogy az úgynevezett „benni” hangvétel, a *Te meg a világ* kötet világa jelentené a világirodalmi mértékkel is mérhető csúcspontot Szabó Lőrinc költészetében. Kulcsár-Szabó Zoltán számára is ez a szólam és az ezt megjelenítő kötet jelenti a figyelmére legméltóbb és leginkább elemzésére kihívóbb korszakot. *„Szabó Lőrinc verse nem másról »beszél«, mint arról, hogy a szöveg pragmatikája és retoricitása éppúgy egymást létesítő, feltételező és részint aláadó viszonyban gondolhatók el, mint amilyen az én és a tőle elválasztott-elválaszthatatlan (szöveg)világ között rajzolódik ki. [...] A Te meg a világ kevésbé az individualitás önleírását, mint inkább ennek végső lehetetlenségét tárja fel, az individuum költészete helyett az individuum válságának költészetét megalósítva.”*⁶ Időm múltával ma már inkább a költő későbbi költészetében, a *Tücsökzenében* kiteljesedő „elioti” szólamot figyelem, melyet Szabó Lőrinc kötetcímevel *Harc az ünnepért*ként jellemezhetek, és amelyet értően, és amelyet metafizikáját nem megértően neokrisztianus „költőiségként” kissé fanyalagva kezel Kulcsár-Szabó Zoltán monográfiája. Bár legyen itt vitakozó szavamból kihangosítva: ezt is értően! *„Mint azt a Dzsuang Dszi álma példázata (»kép és költemény«), vagy a halált követő túl- és másvilág leírásai a Tücsökzenében megmutathatták, a »költészet« nála az idegenség olyan (romantikus eredetű) tapasztalatát nevezi meg, amelyben a saját tükröződik, vagy verődik vissza és ismétlődik meg kísértetiesen, vagyis amely a saját „végtelenségét” éppen örökös ismétlődésében, pontosabban az ezt kiváltó, vagy általa láthatóvá tett, eredendő referenciális bizonytalanságban teszi felfedezhetővé. Szabó Lőrinc itt tehát, ha lehet így fogalmazni, nietscheibb. A saját végtelen visszatérésének tapasztalata az, ami költői, és az, hogy Szabó Lőrinc – mint látható volt – képtelen a »léten és istenen túli béke« végtelenségét a saját végesség (legkevésbé sem próteuszi) végtelen újjászületésétől konzekvensen elhatárolni, vagy, ami ugyanaz, az idegenség nem kisajátító tapasztalatát újra és újra a »költészet« fogalmában hárítja el (illetve – rosszabb pillanataiban – esztétizálja), ebben leli magyarázatát.”*⁷ Monográfiában válaszolok majd rá. Hic Rodus, hic salta.

Folytatódó vitánk során egy olyan mező rajzolódik elem, amelyben egy világegés után, előtte a következőnek, majd azt követően a 20. század történetével szemben – annak mintegy felette – a megélt történet átrendeződik, szöveggé poétizálódik, egy másik való-

4 Faragó László: *A harmadik humanizmus és a Harmadik Birodalom*. *Apollo*, 1935/2. 200.

5 Kulcsár-Szabó Zoltán: *Tüskörzsinjátéka agyadnak*. Poétikai problémák Szabó Lőrinc költészetében. Ráció Kiadó, Budapest, 2010.

6 Kulcsár-Szabó Zoltán: i. m., 104., ill. 90.

7 Kulcsár-Szabó Zoltán: i. m., 152–153.

ság kezd megképződni. A megélt valósággal ellentétben megjelenő szellemi létérzékelés, amelyben a valóságos tények mellett-fölött egy másfajta, metafizikai erőter is megnyílik. Mint a bibliai történetet körülfolyló legendában, a Mórija hegyén, Izsák tekintetében a mel-
lének szegezett kés okozta rémület ellenében a teremtés megnyíló égi távlatai. Amint azt Ratzinger bíboros könyvében, a katolikus ünnepeket magyarázva, oly érzékletesen megje-
lenítette. („Nevetést szerzett nekem az Isten, / s aki csak hallja, együtt nevet velem.” Teremtés Könyve, 21,6.)⁸ Ellenében a történelem mindkét pusztító erejének, és egyben ellenében a polgári ész racionális gyakorlatiasságának is. A totális és a szabadgondolkodás ellenében egyfajta szabad gondolkodás. Úgy, amint azt már Ady is megfogalmazta. Kérdésem: miként jelenhet meg ez a kegyelmi pillanat a poétika mezőiben.

Közben két esemény is a *Fekete kolostorra* figyelmet fel – mindezzel összefüggésben. Egy valahai, Kuncz Aladáról szakdolgozó egyetemista, utóbb író-költő, Bágyoni Szabó István figyelemre méltó írása „a két derék” Kunczról⁹ figyelmeztetett a *Fekete kolostor* aktuális olvasására. Mely mint minden újraolvasás, összekapcsolja a művet az éppen bennem alakuló gondolati erőterrel.

És ugyanekkor került kezembe egy másik OTDK-dolgozat, mely éppen a *Fekete kolostor* új szempontú olvasására tesz kísérletet.¹⁰ Számba veszi, hogy holtpontra jutott a könyvvel kapcsolatban mindkét korábbi olvasási metódus: kevésnek bizonyult, ha dokumentumként foglalkoztak vele, mert adatainak ellenőrzése nem bizonyítja a szöveg okadatolt pontosságát, és téves, ha regényként, fikcióként olvassuk, mivel mégiscsak erősen kötődik a szöveg a megtörtént valósághoz. Legjobb lesz, ha szövegszerűségében ragadjuk meg, sajátosan alkalmazott kompozicionális elvek szerint épült huszadik századi poétizált alkotásként közelítünk a könyvhöz (a dolgozat az időszerkezet vizsgálatában jut el értékes eredményekhez).

De hiszen ugyanitt tartok a *Tücsökzenével* kapcsolatban is. Szabó Lőrinc életrajzi ver-
szetként emlegette megalkotása idején, mégis készülésének fele időjében belátta, hogy a strófákat át kell hangolnia, metafizikai töltettel kell telítenie, és akkor az életrajziség is egy, a huszadik századi ember léthelyzetére pontosabban rákérdező szövegegyüttest fog végső soron kialakítani. „Ittlétem alatt 45 verset írtam, a Tücsökök összlétszáma tehát 160. Ezek túlnyomórészt nehezebb témák [...] nagyon sok elképesztően meglepő lesz, s oly fokon viszi a spiritualizmust a lírában, mint ameddig én eddig sose tudtam. Viszont a hang és a szellem emeltebb volta s az egész mű kompozíciója miatt a már meglevők egésze némi áthangolásra szorul, hogy ne legyen túlhirtelen az átmenet a gyermeki hangból az éretthe: most inkább ezen dolgozom, az összehangoláson”¹¹; „Hát elég jól haladtam, tíz darabbal előbbre jutott az egész mű, viszont rájöttem, hogy a meglevőből nagyon sok a használhatatlan. Ugyanis háttérbe kell szorítani a puszta életrajzi jellegűeket, s vagy másképp kezelni az anyagukat, másképp fel-
dolgozni, vagy pedig egészen mellőzni, úgyhogy a teljes könyv elsősorban, legelsősorban lírai hatású legyen... Nem tudom, mit csináljak... Sokat át kell még írni... Szerencse, hogy a ciklus

8 Joseph Ratzinger bíboros: *A remény forrásai. Gondolatok az üdőtörténet nagy ünnepeiről. Húsvét. Sára nevetése.* Fordította: Némedi András, Ecclesia, Budapest, 2005. 57–68.

9 Bágyoni Szabó István: *Történetek a „két derék” Kunczról*, in: uő: *Az idő festett orcái* (Esszék, beszélgetések, jegyzetek). Magyar Napló—Írott Szó Alapítvány, Budapest, 2010. 192–220. A kötetet a Magyar Nemzet szombati Magazinjában mutattam be, 2011. január 29-én.

10 „Issos” jellegű dolgozat a 2011. évi egri OTDK-n: *Az idő narratív tagolása a Fekete kolostorban.* A korrekúra idejére feloldva: Kondor Péter, Károli Gáspár Református Egyetem BTK.

11 *Harmíncat év.* Szabó Lőrinc és felesége levelezése. 2. kötet: 1945–1957. Sajtó alá rendezte, bevezette és a jegyzeteket írta: Kabdebó Lóránt. Magvető, Budapest, 1993. Digitális változata: www.irodalmiakademia.hu Szabó Lőrinc címszó alatt. 1946. január 11., Sóstóhegy, 34.

*eleje teljesen kész... Az itteni tíz is revízióra szorul még...*¹² – írja feleségének a félig kész darabok ismeretében, átérezve a korábban késznek vélt versszövegek kihívását, felismerve a bennük – az alkotás során – átszerveződő poétika igényét.

Hasonlóan Kuncz Aladár összegzésre készítő életrajzi szituációjához Szabó Lőrinc az ostrom utáni személyes veszélyeztettségében életösszegzését a kései férfikor jogán, de a világháborúval és Budapest ostromával elkövetkező történelmi viharok, valamint személyes meghurcoltatásának okán is időszerűnek érzi. Ugyanakkor az egész művet meghatározó poétikai formáltsága létbölcseleti költemény. A műalkotás minden mozzanatában állandóan és folyamatosan az emberi létezés értelmére, az embernek a létezés egészében elfoglalt helyzetére kérdez rá: „*A holdfényes éjszakában ugyanis újra megrendített az örök nagy ellentét, az egyén és a mindenség között, a külvilág zengő, önfelelt boldogsága és a magam nyugtalansága között. Ekkor valami szellemidézés indult meg: az emlékező lélek száz meg ezer szikrázó képben látta gyermekkorát, ifjúságát, egész addigi életét*” – ezt írja utólagos értelmezésként a mű első kiadásának fülszövegére, és ezt ismétli tíz év múlva Fodor Ilonának adott rádióinterjújában is.¹³ Az életrajz és a létbölcseleti költemény találkozása és szétválása adja a *Tücsökzene* jellegzetességét. A műben jelen levő kontinuitást egy párhuzam alapozza meg: a költői tudat útja az elveszett harmóniától a remélten újra megtalálhatóig és a vizsgálatra fogott élet útja az elveszett idilltől az elérhetőnek remélt spirituális létformáig. A diszkontinuitást pedig az táplálja, hogy ez a párhuzam minden pillanatban megbomlik, az életrajzból a fikción keresztül létbölcseleti költemény lesz, melynek így már nincs köze az életrajzhoz. A létbölcseleti szöveget ugyanakkor a jelenvaló lét minden napiságának tényvilága foszlányokra tépi. A *Tücsökzenének* ez a kettős fogantatása mindenkor olvasóit poétikai-műfajelméleti probléma elé állítja: szerkezete tulajdonképpen a mű többféle olvasatát ajánlja fel.

Van tehát két alkotás a magyar irodalomban, amelyik a köztudatban életrajzi ihlettségű, megtörtént eseményeket, életrajzi konkrétumokat foglal szépirodalmi szövegbe. Ugyanakkor mindkettőnek a behatóbb olvasása a konkrét eseményesség mögött meghúzódó, és fokozatosan felfeslő metafizikai létben elhelyeztettséget mutat fel. Valójában két kataklizma (az egyik egy internáltság keserű éve, a másik az internáltságra való felkészültség keserű kétségbeesése) utáni, illetőleg a benne létet átélő történetiséget megjelenítő életrajziságban formálódik ki. A filológia feladata ennek a konkrét életrajziságnak az identifikálása, melyet folyamatosan végez is, létrejöttüktől kezdődően. Ennyi kijár a remekműveknek az irodalomtörténet részéről. Ugyanakkor remekmű mivoltukat poétikai szempontból értelmezni az irodalomtudomány feladatává válik: a személyes életrajzi tárgyilagosság miként emelkedik arra a szintre, hogy a feldolgozott eseményesség egyben poétikai megalkotottságuk által klasszikus értékű műalkotássá válhassék.

Én ez utóbbi feladat egy részjelentésére figyeltem fel a véletlen egybeolvasás folyamán. A Szabó Lőrinc-életmű átgondolása során most jutottam ahhoz az olvasói pozícióhoz, amelyik az individuum önéletírásának lehetetlenülésével beálló válság leírása ellenében az eseményességen fel-, illetőleg túlelmelkedő metafizikai hangoltságot igyekszik kilicítálni a létezés egészében elhelyezett ember számára. És párhuzamosan olvasom Kuncz Aladár

12 Ugyanott, 1946. július 23., Igal, 42.

13 A felvétel datálása: 1957. V. 27. 12–14-ig. Műsorra került 1957. VI. 2-án 15.30–15.50 a Kossuth adón. Az interjú egy gépiratos példánya Szabó Lőrinc hagyatékában (letétben Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratárában), a rádióműsor gépiratos leirata a Magyar Rádió Archívumában; ebből kiderül, hogy a hagyatékban őrzött változat némely apró momentumban eltér az elhangzottól. Az interjút Fodor Ilona készítette, könyvben: Szabó Lőrinc: *Vallomások*. Naplók, beszélgetések, levelek. [Osiris Klasszikusok]. A szöveggondozást végezte, a jegyzeteket, az életrajzot és az utószót írta Horányi Károly és Kabdebó Lóránt, Osiris, Budapest, 2008. 612.

remekét, amelyben szintén ezt, az individuális meghasonlottságot tudatosító, a történelemmel elégedetlenül szembeforduló lázadással találkozom. A *Fekete kolostor* (megjelent: 1931-ben) nem olvashatta a *Tücsökzenét* (megjelent először: 1947-ben, végső változatában: 1957-ben), de még annak poétikai alapozását, a *Harc az ünnepért* kötetet sem (megjelent: 1938-ban). Ez időbeli tény. Hogy a *Tücsökzene* miként olvasta a *Fekete kolostort*? Az életrajzi ihletettséggű versciklus szerzője tudatán mennyiben szűrődhetett át az életrajzi ihletettséggű prózai alkotás? A költő könyvtárában nem található a könyv. De ez semmiképp sem bizonyító. Meg az sem, hogy Szabó Lőrinc prózát kevésbé olvasott felnőttkorában. Hiszen a svájci Keller *Zöld Henrik* című regénye annyira tetszik neki, hogy – éppen 1945-ös *Naplója* tanúsága szerint – barátaival erőszakkal olvastatná. A szerzők ismerik egymást: Szabó Lőrinc 1927-es erdélyi útján kalauza Kuncz Aladár: „1928-ban [téves emlékezés!] voltam itt, beutaztam egész Erdélyt, voltam a vécsi kastélyban és a sztanaei »Varjúvár«-ban is. Feledhetetlenül szép napokat töltöttem akkor itt. Akkor még élt Kuncz Aladár, ő volt a kalauzom.”¹⁴ A *Tücsökzene* fogantatása idején pedig leírja a regény címét, mint olyan könyvét, amely fantáziáját megmozgathatta. Vejenek hadifogolysorsáról érdeklődve a tábori életet átéli képzeletében, és erről *Naplójában* lejegyzést tesz: „a képbe folyton belerajzolódnak idegen vonások az én egykori lugosi barakktáboromból s a *Fekete kolostor* olvasmányából”.¹⁵ Ez már egyértelmű bizonyíték. Bizonyíték arról, hogy ismeri belőle a szenvedéstörténetet, a lágerélet képzetét. Életképe van belőle, de hogy poétikai képzele maradt-e belőle, arról nem tanúsítvány a bejegyzés. Hiszen a *Tücsökzene* is szenvedéstörténetként indul, és csak idővel fordul át metafizikus költészetté. De az olvasás múltjára vonatkoztatva ez nem is lényeges. Ekkor a költő egyrészt fordítandó verseket (oroszt és angolt) keres, és életrajzi emlékezéseket olvasgat, saját szenvedéstörténetét szituálandó. Ebben a sorba belesodródhat, akár újraemlékezete okán is a *Fekete kolostor*, és az emlékezésben együtt alakulhat át a szenvedéstörténet a metafizikai megszerkesztettséggé emlékévé is. A szenvedés értelmének keresése okán.

De a pozitív filológiai leleten túl a két mű poétikai összeolvasásának nem lehet akadály a még az sem, ha a költő nem olvasta volna a regényt. Főiskolai kollégám, Bednics Gábor fontos tanulmányában T. S. Eliot *Four Quartets* című művével olvassa össze József Attila korábban keletkezett *Eszmélet* című alkotását.¹⁶ Hivatkozva Nemes Nagy Ágnes esszéista gyakorlatára, aki nem kizárólag a tényszerűen igazolható elemek mentén gondolja el egy életmű alakulását. Aki ezáltal az irodalomtörténeti értékelésekhez képest más, a jelenkor kánonalakító felismeréseivel viszont egybehangzó megállapításokhoz juthatott.

A témára való érzékenységgel olvasott szöveg éppen a késő modern szövegek metafizikai érzékenységre, és ennek az alkotásokban való összehangolódására hívja fel a figyelmet. Túl azon, hogy mindkét mű, a *Fekete kolostor* és a *Tücsökzene* szövege az eseményesség megjelenítése mellett tiltive van a metafizikai hangoltsággal, egy-egy meghatározó jelenetben szinte hasonló dramaturgiával is alakítódik. Az első kötet zárójelene az egész könyv poétikai formáltságának a mintadarabja. Az elbeszélés itt sűrűsödik lírává, amely egyben tragikus komponáltságot sűrít maga köré.¹⁷ És mellette olvasom a

14 „Szabó Lőrinc, a nagynevű költő és műfordító Erdélybe jött, hogy a havasok magányában készítse el Shakespeare Athéni Timonjának új fordítását”, in: Szabó Lőrinc: *Vallomások...*, i. m. 117.

15 Szabó Lőrinc: *Vallomások...*, i. m. 300.

16 Bednics Gábor: *Idő és individuum két költemény párbeszédében – József Attila: Eszmélet – T. S. Eliot: Four Quartets*. Literatura, 1997, 3. szám, 270–285. Könyvben: uő: *Beszédformák között*. FISISZ, Budapest, 3003.

17 Most és a továbbiakban a könyv második, a Kisbán Miklós bevezette, az Erdélyi Szépművéses Céh és az Athenaeum közös kiadásából [é. n. Kolozsvár, Budapest, propagandakiadás] idézem a szöveget,

Tücsökzene Az elképzelt halál című fejezetét az 1957-es kiadás tagolásából.¹⁸ Ennyi véletlen találkozás eredőjeként én bennem a két mű elkezdte olvasni egymást.

Ezután már csak egy telefon: felhívom szerkesztő barátaim figyelmét az alkalomra – 80 éve jelent meg a *Fekete kolostor*. Melyet követte a gyász: könyve megjelenését a nagybetű író alig érte meg. A legenda mégis a megdicsőülés pillanatait is rögzítette: a szerző még olvasta a remekműnek kijáró méltatások kefelevonatát. Babits, Schöpflin, Kosztolányi. És Szántó Rudolf. (Ő már a halála után írt a *Pesti Napló*ban. Ma már ki emlékszik órá? Pedig a két háború közötti idő egyik legpontosabban fogalmazó kritikusa volt. Szabó Lőrinc a *Te meg a világ* kötet egyik versét neki ajánlotta. Megérdemelte egy gyűjteményt írásaiból!)

* * *

A bolond igazsága. Hogyan is kezdődik a *Fekete kolostor* jelzett jelenete? Egy pszeudomitikus figura betoppan a kísérteties, az elbeszélés jelenében lepusztult várkastélyban az internáltak egy része által titokban éppen óévszáró estét tartó kiválasztottak közé. Bistrán Demeter, a valahai huszár, Amerikát járt, csalódott és kifosztott szerelmes, aki beleszagolt a szabadkőművességbe is, ekkor már lezüllött őrült, a külsejében és mentális formáltságában is a furcsán Godot-ra várók ősképe, megelőzve Beckett figurateremtő zsenijét:

Ebben a pillanatban valaki öklével megdöngette az ajtót.

Edouard, aki soha sem veszítette el lélekjelenlétét, rögtön kioltotta a petróleumlámpát.

Halálos csendben maradtunk, csak sűrű lélegzetvételünk hallatszott. Mintha valaki letiport volna s végső küzdelemben térdével a földre szorítana.

Ki jön?

Az ajtó csendesen megnyílt s a holdvilág fényében a bolond Bistrán Demeter meggörnyedt alakja rajzolódott ki.

Hogy került ide, nem is sejtettük. Az öreg szerette a titokzatos utakat. Ha holdvilág volt, egész éjjel mászkált s bizonyára éjszakai körútján fedezte fel, hogy a vaspántos ajtó nyitva van s így mászott ki a tetőre.

Maravics kelletlenül hívta beljebb. Edouard újra meggyújtotta a kis petróleumkályhát s mindnyájan kérdőleg néztünk Demeter testvérré.

Bistrán körülnézett, rápislantott a vércsefiókákra, a pezsgős üvegekre, s különösen a bilincses karcsontra. Mikor ezt meglátta, ősszel kevert, bozontos szakállát magasra emelte. Ő tudja, miről van itt szó!... Azután megpödörte bajuszát, háromtükörgombos sapkáját a szemébe húzta és csendesen bólogatta a fejét. Sáppadt, ragyás arcával, rongyos, de prémes télikabátjával furcsa, mesék lomtárából kikerült alaknak látszott. Mintha ennek a sokszázéves, pizkos várkastélynak elvarázsolt tulajdonosa lett volna.

Felemelt mutatójával intett, majd suttogó hangon megszólalt:

– Testvérek? Úgyebár testvérek?... Ne is titkoljátok! Úsmerem a jelt: a vércsét és a megbilincselts csontot. Éppen jókor jöttem. Csak most beszéltem Appunyival. Szivarja piros parazsával adott jelt, merthogy a sötétben másként nem láttam volna. Appunyi izeni, hogy le vannak verve az összes pénzarisztokrátok, filuzufosok, és háborút csináló ganajemberek. Hát most majd mi megyünk fel a hegynek és mi nevetünk. A hegy tetején ég a Gyertya, a mi Gyertyánk, amit az arisztokrátok a szép Enyedi Klárával lopattak el tőlem. Appunyi mondta: fel, testvér elő a gráddal! Az ü grádja, hogy galamb van a torkában, az enyim meg: a kalapács. Itt a kalapács kezemben! Látjátok testvérek?...

Demeter felemelte magasra a jobb karját, egész testével utána rugaszkodott, azután teljes erejével lesujtott.

---

követve Kuncz Aladár prózájának sajátos helyesírását, mint egy verset. Az említett részlet: 1. kötet 280–284. oldalak.

18 Szabó Lőrinc verseinek idézetei: *Szabó Lőrinc összes versei I–II*. Sajtó alá rendezte Kabdebó Lóránt és Lengyel Tóth Krisztina. Osiris, Budapest, 2000. Második, javított kiadása 2003. Digitális változata: www.irodalmiakademia.hu. Szabó Lőrinc címszó alatt.

Lihegve, tökéletes megelégedéssel jelentette ki:

– No, most meg van. Lecsaptam vele. Eltört a pecsét. A szenvedés pecsétje! Mehettek, kész!... Hát nem mozdultok? Én, Bistrán Demeter, mondom, hogy szabadok vagytok!...

A rongyos ember szemében az örület villogott. Mi hátborzongva, meredt szemmel néztük. Egyikünk sem moccan.

A zsibbadtságból végre is Zádory tért először magához. Borral teli csészét nyújtott a félelmetes öregnek.

– Igyál öreg, úgy beszélsz, mint próféta.

Bistrán átvette az italt, piszkos, piros zsebkendőjével megtörölte bajuszát, azután kedélyesen jegyezte meg:

– Próféta az vagyok, de a bort megiszom.

A varázslat elmúlt. Mindnyájan felneveltünk.

Edouard fel akarta használni a kedélyes pillanatot, hogy Demeter testvérét kizuszkolja.

De az öreg ellökte őt:

– Mondjátok meg ennek az osztrák üvegbuborékfúvónak, hogy mindjárt megyek. Nem eszi ötöt sokáig a fene. De előbb éléneklek nektek egy nótát.

– Hová gondolsz? – vágott közbe ijedten Maravics. – Még ide csődítet a katonákat!

– Ne félj, nem hallja azt senki, csak akinek szól. Csak dudorászok, ti meg a szemembe néztek s ha nem is éneklek, azt hiszitek majd, hogy sokan, nagyon sokan énekelnek. Hallgassátok csak:

„Négigmentem az ormódi temetőn,
Elvesztettem piros bársony keszkenőm.”

Alig lehetett hallani, ahogy a szavakat kiejtette. Az éneket testének tartása, felemelt karja és könnyes, kitáguló szemének mély szomorúsága inkább kifejezte, mint hangja. Lezüllött, lesóványodott arca, amelyen még sok megmaradt az egykori huszárból, egyikünkötől a másikhoz fordult lassan s a padlás pirosuló félhomályában úgy lebegett, mint látomás.

Énekének különös hatása volt. Egyszerre csak megelevenedtek fájo élességgel az otthoni képek. Gyönyörű, hívogató, álomszerű képek. Egy-egy falúsi templom, temető. Messzi harangszó, ragyogóan zöld pázsit s a hegytető, amelyről a szem elé tárul erdőnek, csillogó folyónak, piros tetejű falúsi házaknak elbűvölő távlata. Mindez, közvetlen közelben, az illatát, a hangulatát és ezer hangját magával hozva s mégis elérhetetlen, soha be nem járható messzeségben.

Lehajtott fejjel, elkomorulva hallgattunk. A bácskai fiú egyik szalmazsákra dőlt, fejét két karjába temette és sírt.

Mikor Demeter testvér befejezte énekét, még egyszer körülnézett a szobában, ránc mosolygott és kifelé indult. A küszöbön megállt, szembefordult velünk s egész testében kiegyenesedve, még egyszer prófétai nyelven szólt hozzánk:

– Ne búsuljatok! Megmondtam már: szabadok vagytok!...

Azután bezárult utána az ajtó.

A szobában emlékéből már csak Horváth halkán muzsikáló hegedűje maradt. Az egykor híres cimbalmos elpetyhüdt, fehéren kiszélesedő arcával hangszerére támaszkodott, a messzeségbe nézett s Maravics minden tilalma ellenére tovább muzsikált szomorú és vidám nótákat, mint-ha nem is maga játszanék, hanem megbabonázott hegedűje magától szólna.

Tovább folyt az ivás s arról vitakoztak, hogy Demeter testvér egészen bolond-e, vagy van a szavaiban kiszámítottság, valamilyes népies mitikusságnak megtépett foszlányai?...¹⁹

A történet zárásaként maga az író minősíti a jelenséget: valamilyes mitikusságnak megtépett foszlányai. Azaz a szövegből kiváló másik világ: egy jelenvalóléten túli létező(?) valóság álma. A bolond és a gyermek szava, amely egyfajta idegenséget varázsol a nemszeretemen mindennapi élet szintje ellenében. Mint erre Kulcsár-Szabó Zoltán éppen most hívta fel a figyelmet Szabó Lőrinc legvalóságközelibb kötetének verzójaként, a *Különbéke*

¹⁹ Lásd a *Fekete kolostor* idézett kiadás, 1. kötet 280–282. oldalán.

ellenvilágaként. Az utazás és a gyerek a *Fekete kolostorban* lehetetlen mozzanat és szereplő (legfeljebb néha, egy-egy ablakon elkapott pillanat rögzítése – nagy-nagy alkalmisággal), de a mitikus szövegteremtés megjelenik – ezúttal pseudomitikus szövegbe szöve. A *Különbékében* ez a verzó szöveg valóságos keleti mítoszok formájában jelenik meg. Egyrészt visszautal a jelenvalólétre, annak mintegy sűrítőménye és egyben ellenpontja, amelyik a megfogalmazhatatlan individuuum megformálhatóságának esélyét is felvillanthatja. Az önbemutató lehetetlenségét gnomikusan megfogalmazza, másrészt ellentétként egyfajta poétikai iskolázottságot mutat fel, amely mindennek versbe foghatóságát lehetőként képzei. Forma, amely a formálhatatlant írja körül.

De ezeket a keleti meséket a költő esetében is kiegészíti bizonyos pseudomitikus foszlányok megjelenítése. Amelyek éppen a Kuncz Aladár megformálta jelenet mintájára (valószínűleg tőle persze függetlenül) formálódnak a *Különbéke* ellenében és a *Harc az ünnepért* jegyében. A halott Szfinxszel beszélgető *Sivatagban* című versre gondolok, melynek létrejöttéről utóbb maga a költő is beszámol egy tárcában. Ennek a prózai beszámolóknak is jellegzetessége, hogy a vers jóval az utazás-látványt, majd a szöveg pedig a vers megformálását követően keletkezik. A jeleneten és a versen elgondolkozó próza utóbb szinte a Kuncz-féle dramaturgia receptje szerint keletkezik: a *Különbéke-élményről a Harc az ünnepért* modorában beszél – ezzel a Kuncz-olvasáshoz is némi kulcsot adva:

Sötét volt, csak a Hold sütött, a nagy piramisok elmosódva csillogtak a sivatagnak, a Líbiai-sivatagnak a szélén, amely legkeletibb és halálos tartománya a még halálosabb és még nagyobb birodalomnak, a Szaharának. Pár kilométerrel a hátam mögött Kairó múltó fényei sápadoztak elő a láthatár alól. S ebben a pillanatban mászka zendült, fiatal kirándulópár emelkedett fel a homokból, ahol a sötétben addig hevert, és csöndesen, nyugodtan tangózni kezdett a gramofon zenéjére. Ekkor véltem hallani magamban gondolataim visszhangjaként a Szfinx válaszát. Két verssort, melyet így suttogott felém, lassan és ijesztően:

„– Egy perc öröme többet ér,
mint a Föld minden szenvedése!”

Nem hinném, hogy rosszul értettem volna a szavait, annyira kísérteties, annyira szuggesztív és egyszerű volt a helyzet. Irtózatosan józan voltam a rémülettől, az én szívem is kő volt és téglá, mint a Szfinxé. Hogyne, hiszen az volt, a szívem volt a közvetítő, a médium. Később verset írtam erről az éjszakáról, *Sivatagban* a címe. Kevesen tudják, hogy csakugyan helyszíni emlék. Azt azonban ma sem tudom, magam sem tudom, hogy az idézett két sornak mi az igazi jelentése, az érzelmi értelme. Hogy gúnyos, keserű, cinikus, megalkuvó, biztató, kegyetlen, léha vagy kétségbeesett vagy mi egyéb volt, milyen lehetett az a lélek, az a tapasztalat, amely ezeket a sorokat súgta válaszul a kérdéseimre. Megvetett, lenézett a Szfinx? Vagy ellenkezőleg, méltónak ítélt rá, hogy rémületes tudása legbizalmasabb, legbensőbb magvát közölje velem? Vagy talán hazudott? S ha hazudott, ugratásból tette, gonoszságból? Vagy éppen megfordítva: szeretetből, szánalomból?²⁰

És ha tudjuk, amit utóbb Kulcsár-Szabó Zoltán megfigyelt, és amire a véletlen azt követően pedig engem rávezetett: a spontán rögtönzésnek ez az előadása mélyen összeszövődött az intertextualitás bonyolult rendszerével: a vers parafrázis Baudelaire *Spleen II.* című versére²¹, maga a hallott szöveg pedig régről a költőben élhető Seneca-idézet, amelyet ő

20 Szabó Lőrinc: *Emlékezések és publicisztikai írások*. A szöveggondozást végezte, a jegyzeteket készítette és az utószót írta Kemény Aranka. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 646. Digitális változata: www.irodalmiakademia.hu. Szabó Lőrinc címszó alatt.

21 Kulcsár-Szabó Zoltán: *Spleen és ideál*, in: *A fordítás és intertextualitás alakzatai*, szerk. Kabdebó Lóránt, Kulcsár Szabó Ernő, Kulcsár-Szabó Zoltán, Menyhért Anna. Anonymus, Budapest, 1998. 162–175.

rádásul még Schopenhauer közvetítéséből is ismerhetett.²² Íme a bizonyosság: miként születnek és poétizálódnak az úgynevezett spontán szövegek! Miként kapcsolódnak életrajzi emlékek kulturális ragdmányokkal.

Szememben – utólagos olvasónál – Kuncz Aladár és Szabó Lőrinc jelenetének dramaturgiája egymásra játszik: a lét rabsága és a szabadulás mitikusságának megtépett foszlányai szembesülnek mindkét éjszakai látomásban.

Kuncz Aladár az örületnek és a mitikusságnak ezt a foszlányokra szakított ábrándképét még egyszer meri ily mélységben megismételni könyvében, Dr Hercz alakjának felidézésével. A kezdetben szürke kis tanárként bemutatott szereplő egy időben botrányos szereplővé válik, körülötte formálja meg a könyv az összeczártságban sorsszerűen elkövetkező azonos neműek vonzódásának szenvedélyét. Utóbb azonban, a korábban csak epizodikus testi kapcsolat szétszakadtával Dr Hercz sajátos mivoltával főszereplővé emelkedik: női megjelenülésének szellemivé magasztosult ünnepi jelenetsora egy újabb, közösen megszervezett vacsora főszereplőjévé avatja. Hogy azután a spanyolnátha járványában elhulló ember magával vigye halálába szellemivé poétizálódott dicsősége emlékezetét. A testben megélt idegenség sugárzó pillanatai a regény második részének legemelkedettebb pillanataivá formálódhatnak: a rabság ellenében a szabad kiterjesztésű élet megjelenési formáját varázsolja szövegébe segítségével az író:

Mindenkin féltve őrzött „szabadulási” ruhája volt s mindenki átengedte magát az örült ábrándképnek, hogy valahol boldog országban szabad és előkelő emberekkel vacsorázik kivételesen szép nő társaságában. Ennek a képnek színe, ragyogása nemcsak kívülről, a szokatlanul feldíszített és kivilágított helységből jött, hanem még inkább belülről, az elgyötört lelkek sóvárgásának reflektorfényéből [...] De a vacsorázók önáltatása olyan erős volt, hogy senki sem keseredett el. A melankóliát is csak úgy fogták fel, mint ennek a csodálatos hangulatu éjszakának egyik kedves, merengésre csábító ízét.²³

Ennek a csodának a visszája, „örültsége” egyik társuk megborzongató férfisírása. Schuler, aki az első találkozáskor borzadózva „ekelhafter Mensch”-nek, undorító embernek titulálta Dr Herczet, most áradozó imádatlal beszél róla:

– Nem bírom tovább! Megőrülök! Most már tudhatod te is, szeretem ezt az embert. Jobban, mint bárkit is szerettem volna életemben. Nő-e, férfi-e, nem tudom. Nem akarok tőle semmit. Csak mindig látni akarom, hallani a hangját ... Esküszöm neked mindenre, ami szent, hogy a kezét sem érintettem meg. Nem a testi vágyak űznek ... Ó, sokkal több ez! Megőrülök nélküle! Ha mellette vagyok, nem érzek semmi fájdalmat, bajt vagy gondot. Kimondhatatlan boldogság fog el ilyenkor. De ha nincs velem, szörnyen félttem. Félttem a sártól, a piszoktól, ettől a patkányszerelemtől. [...]

– Ugy-e, te is örültnek tartasz? Vagy azt hiszed, ittam? ... – suttogta rekedten. – Lehet, hogy örült vagyok, de a bor nem vette el az eszemet ... Már több, mint egy hónapja hatalmasodott el rajtam ez az érzés. Tudom, hogy képtelenség. Mindent világosan látok. Higgadtan boncolom érzéseimet, gúnyolom, káromlom magamat. És még sem tudok tenni semmit. Szörnyű, szörnyű ez! ...²⁴

22 „*singulos dies singulas vitas puta*”. Kabdebó Lóránt: *A nyugati gondolkozás „hézagai” a poétikában*, in: uő: *„Ritkúl és derül az éjszaka”*. *Harc az elégiáért*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006. 183.

23 Lásd a *Fekete kolostor* idézett kiadás, 2. kötet, 129–130. oldalán.

24 Lásd a *Fekete kolostor* idézett kiadás, 2. kötet, 129–130. oldalán.

„Nyilván visszaszorított vágyainak játékszere lett ez a különben józan, jó kedélyű, egészséges fiú. A börtönláz elkapta őt is. Kínzott idegeiből kiszálltak a tiszta vágyak, s mint sötét kísértetek támadtak vissza rá” – fűzi hozzá az író, visszatérve a jelenvalólét mindennapiságába.

Szabó Lőrinc is megformálja mítoszai mellé a mindennapi élet visszáját, pseudomítosszá alakítva: *Lelle Mária*, a „Háromcsőrű Kacsa” címen elhíresült *Éjféli közjáték*, valamint az Óriáshegységben megfigyelt koldus képe és a költő emlékezése szerint a versben keletkezése idején kimondhatatlan szerelmi kapcsolat összeszövődése, az *Idegen*. Közülük a legdrámaiban szcenírozott a nemi vágyakozásaiban valaha megzavart falusi leány, Lelle Mária története:

Lelle Mária

Ismerek egy boldog menyasszonyt,
Lelle Mária a neve,
vének véne és rútak rútja,
szavát nem érti senki se.

Mezítláb jár és feketében,
azt mondják, medvék közt lakik;
hogy le ne hulljanak, gallyakkal
túzi össze a rongyait.

Régen mindig röhögtek rajta,
most csak ő röhög: – Hihihí! –
S rohan, hogy leigya magát, ha
pár lejt vet neki valaki,

pár lejt azért a szilke pompás
eperért, amit az öreg
egy napi nehéz munka árán
fenn a havason összeszed.

De nem ment neki mindig ily jól
s csak azóta nem szomorú,
hogy egyszer, vagy tizenöt éve,
úgy megtréfálta a falu.

Mert megtréfálták: – Hadd nevesse
– mondták – egyszer ő is, szegény! –
s Máriát feleségül kérte
a legszebb dédai legény.

Az persze, hogy a nyomorúlt már
akkor is vén volt és hülye,
az csak arra volt jó, hogy annál
nagyobb legyen az öröme:

mert rettenetesen örült és
tapsolt és dalolt, mikor a
szép menyasszonyért – érte – fölment
a násznép nagyja-apraja,

föl az erdőbe... Vadvirágból
kötöttek neki koszorút,
teleaggatták zöld levéllel
s kezdődött a diadalút,

vissza Dédára... Zenezsóval
vitték egy istállóhoz és
ott várta a bolond menyasszonyt
az igazi meglepetés:

– Itt van, csókold meg, ez a férjed!
– biztatták. – No, mit vársz tovább?! –
s egy felszalagozott ökörhöz
bezárták Lelle Máriát.

Mondják, hogy nagyon szomorú lett
akkor az árva Mária,
egész nyáron nem látta senki,
de hogy megjött a tél hava,

ő is előkerült... Azóta
folyton röhög, hogy: – Hihíhi! –
és beszél is, vinnyog, de hogy mit,
azt nem lehet megérteni...

Én se értettem... Tavaly nyáron
láttam még a boldogtalant:
a sovány, fekete kísértet
szinte a föld felett suhant,

szinte lebegett a mezők és
a mocsaras rétek felett,
epret hozott, cigarettát kért
és vinnyogott és nevetett.

– Hihíhi! – nevetett kacéran,
– Hihíhi! – s ment a faluba.
Mezitláb jár, farkasok őrzik
és nem bántja a vipera.

Csakhogymíg az *Idegen* és a *Lelle Mária* havasi környezete állandósította, hibernálta történetüket, a *Fekete kolostorba* pedig Bistrán Demeter is már Estragonként érkezik, addig Dr Hercz kivirágzása és szerepvesztése egy idővel kalakulól, majd visszaváltozó sajátos szituáció terméke. A valóságban bármi is történhetett Dr Hercz tanár úrral, a szövegben a történet végére meg kellett halasztani, hogy felmagasztosítódhasson, beteljesíthesse véletlen alakította szerepét. Egy körülírható szerepet csak, de nem véglegesre formálható személyiséget. Boldogsága a szövegben éppen mulandóságában válik kiteljesedetté. „Rettenetes volt az a biztonság, amivel a halált várta. [...] nyugodtan tud gondolkozni, intézkedni.”

Dr Hercz furcsán elmosolyodott. Ez a halvány, fáradt mosoly hirtelen rávilágított mindarra, ami e mögött a szegény ember mögött volt. Most vettem csak rajta észre a betegség pusztítását, kiütököző csontjait, szürkévé fakult arcbőrét. Arcát teljesen befedte a vörös szakáll, megritkult haja alól fehéren izzott elő koponyája. Nyaka köré, a vizes rongyok felett, kék selyem női sálát csavart. Csak ez az egy színfolt maradt rajta, ami a csodálatos változásra emlékeztetett, amelyen ez a különös ember a fogságban átment.

Dr Hercz mintha követte volna tekintetemet, amely annyi étellel teli, ragyogó alakon át eljutott az előttem fekvő emberroncsig, közelebb intett magához, azután nem fájdalmas, hanem valami zavartalan, emberfeletti megindultsággal mondta:

– Érzem már, hogy megint közeledik a láz. De most még mindent világosan látok. Tiszta fejfel tesztek vallomást neked. Nyugodtan halok meg, mert rám az életben már csak rossz várhat. Ami boldogság érhetett, azt itt a fogságban kaptam meg ... Annyi börtön van a világon, amiről az emberek nem tudnak, talán még azok sem, akik magukban hordozzák. Én a börtönömből ott szabadultam ki, ahol rátok a legkeservesebb rabsorsot mérték. Hazudnék s most nem akarok hazudni, ha nem mondanám meg neked, bármilyen szörnyűnek is tartod: soha olyan boldog nem voltam, mint a fogságban...²⁵

A *Fekete kolostor* és a *Különbékét* ellenpontozó *Harc az ünnepért*-módszer elkapott pillanatai: a szabadság, amint az élet valamely torzulásain keresztül belopózik az emberi életbe, és ott léthelyzetként legitimálja magát. Amikor a figura vagy a jelenet vagy mindkettő összeszövésével a szövegalkotó engedi, hogy a szövegből a léthelyzet „furcsán” metafizikus színezetűvé alakítsa át magát. Amikor a metafizikátlanság furcsa alakzatok segítségével metamorfózison esik át, szöveggé alakul, hogy azután annál fájdalmasabban hulljon vissza a maga pusztá valóságába. Az igény megjelenése ez, a megvalósultság beteljesedése nélkül, illetőleg alkalmi beteljesültségével. A megváltás nélküli remény foszlánya. Miként Kuncz a Bistrán jelenetről írja, és amint Szabó Lőrinc első kötetében, a *Föld, erdő, isten* egyik versébe beleszövi: „*foszlányokra tépte / a barna szél az estharang imáját...*”. És amint egyik mítoszversének címében Szabó Lőrinc is jellemzi: „*A bolond igazsága.*”

* * *

Egyszerre mindenféle. Ugyanakkor mindez az igény már egyfajta szövegvárakozást teremt. Szabó Lőrinc 1928-as verscímével: „*Falba léptem és ajtót nyitott a fal*”²⁶, és az individuumnak a *Tücsökgzene*-beli pozicionálásával: „*Hitetlen vagyok, vergődő magány*”, rámontírozva valamely vallásos szövegegyüttesre²⁷ a *Hálaadás* című versben: „*Ha küzdve, ha sírva, ha törve: remélj!*” – szövegbeli formáját is megjelölve ugyanitt: „*Ima a gyönyör, a gyönyör ima.*” Kuncz Aladár pedig direkt módon ráépíti a költői fogalmazású szöveget a kancsal jelenetezésre. Miként teszi ezt vele egy időben *The Hollow Men* című versét formálva 1925-ben T. S. Eliot (majd utóbb a verset a *Tücsökgzene* formálását követően *Az üresek* címmel fordítva Szabó Lőrinc) is. Kuncznál a „bolond” jelenetét a művész – szobrász – magyarázza, megteremtve áriájában a metafizikus szöveget, a kortárs elioti vers értelmében, és egy verscímbe emelt Szabó Lőrinc-i vágyakozást („*Egyszerre mindenféle*”²⁸) előlegezve:

Zádory tűzbejött s megmagyarázta, hogy Bistrán minden szava tiszta bölcsesség. Hol van az megírva, hogy a mi életünk valóban csak ez a hitvány, fogoly árnyékélet? Nem szabad-e teljesen képzeletünk, amely kedve szerint minden sorsot magára ölthet? Ha akarunk, szent Ferencek lehetünk, aki az élet legnagyobb örömeinek a szenvedést látta, ha akarunk Antoniusok lehetünk s lázas szemekkel bámulhatjuk Kleopatra színes, muzsikáló hajóját, érezhetjük illatát, amely a partot szerelmi mámorba hevíti s elcsalja róla a levegőt... Don Quijotek vagyunk, kóborló léleklovagok. Szerelmesen felisszuk a balkonjáról hozzánk lehajló Julia lehelletét, időben-térben

25 Lásd a *Fekete kolostor* idézett kiadás, 2. kötet 239–240. oldalán.

26 *Falba léptem és ajtót nyitott a fal* címmel: Pesti Napló, 1928. január 22. – utóbb ennek a versnek az átírata lesz a kötetcímet adó vers: *Harc az ünnepért*.

27 *Naplójában* a verset ihlető esszéről Mohamedes versként emlegeti. „*Zem-Zem, Aisha és egyebek [...]: a Twelve against the gods könyvből szedtem őket, már régen. Meg a Mohamed-idezetet is, hogy »kiváltképpen a nők...«.*” William Bolitho (1890–1930) *Twelve against the Gods – The Story of Adventure* című művének *Mohammed* című fejezetéből. Lásd Szabó Lőrinc: *Vallomások...*, i. m. 423.

28 Eredetileg *Az egyik nem elég* címmel: Pesti Napló, 1931. május 17. A végleges címet a *Té meg a világ* kötetben veszi fel.

szabadon száguldhathunk, a holdvilágos kerten át lopva surranhatunk édesanyánkhoz, hogy még egyszer keblére boruljunk, s elsírjuk rajta búcsúnkat fiatalságunktól, ártatlanságunktól... Szabadok vagyunk, otthon vagyunk e pillanatban is!...

Zádory hangja lassanként minden más vitatkozót elnyomta. Bistrán örült szavait művészi élményeinek s emlékeinek száz és száz színes képére bontotta. Felállt ő is, felköszöntőt mondott, saját mámorától megittasulva s odaengedve magát a sajátos, halk zene hullámainak, amelyek az egyiptomi kőszoborrá merevedett cigányok hegedűjéből önkénytelenül keltek ki. – Ezt a két kart nézzétek meg, amelyet ime felemelek s tudjátok meg, hogy ugyanaz a két kar puskát és bombavetőt tart s véres utakon keresi a béke győzedelmét. Ahogy ez a háromcsillag ugyanaz ott, a tőlünk oly messzi égen, mint itt, úgy egy és ugyanaz az az én, akit itt börtönbe zártak s ott a nagy harcot vívja...

De Zádory szavaiból nem is lehet idézni. Néma hangjegy ez anélkül a muzsika nélkül, amivel kísérte. Ittasult ajkáról, megelevenítő kézmozdulatainak felépítésében, lobogó tűz szemének igézete alatt a felszabadult képzeteknek csodálatos örömhimnuszra szállt el. Hangja csobbant, mint tó vize, dobogott, mint ló patája, sírt, könyörgött, újongott és csattant, mint a puska s közben mintázáshoz szokott keze a füstös levegőből alakokat, látomásokat gyúrt, amelyeket magától messze dobott, hogy bennük ő is gyönyörködhessek.

Kitágult pupilláin szinte tükröződtek álomépitményeinek körvonalai.²⁹

Ennek a poétikailag megszerkesztett szövegnek méltó jellemzésére Szabó Lőrinc *Vers és valóság* címmel diktált visszaemlékező-magyarázó szövegeiből idézhetek, azokból, amelyek a *Tücsökzene Az elképzelt halál* című részletének megalkotottságáról vallanak: „Magam is furcsállom közléseimet és a szubjektív individualizmusra hivatkozva búvok az érthetetlen fátyolok mögé: »a Mindenség is csak egy Költő Agya«. – Ettől kezdve már könnyebb dolgom volt a vers írásában: már csak a hangulatot kellett szuggerálni”:

Úgy érzem, mintha valami zenei metafizikát kommentálnék, egészen fantáziaéletem, amely még képzetibb is lehetne, de akkor viszont már tökéletes zűrzavar és esztelenység... A külvilág és a belső világ szédült egybeolvadása valami zene és a szívek dobogása szerint egyre teljesebb... [...] Az egymásba burkolózó burkok játéka folyik itt képzetben... szűkséggéppen rejtelmesnek kell lenni a befejezésnek, hogy Vojtina tanácsa szerint rajt ne kapjanak. [...] A végtelenné nőtt egyéni belül van már az egész világ... Ez pedig, az emberi bizonytalanság helyett, melyben addig éltem és éltünk, isteni „bizonyosságot” ad, és ezen túl a zárójelenet halottja vagy halottai számára a „szférák zenéje” folytatja a tücsökzenét, vagyis olyasmi, amit már nem tudunk. – Az egész befejezés elvben olyasmi, mint az Istenek alkonyának befejező zenéje. Ezt ebben a pillanatban gondoltam el így – áthalás a baráti természet végtelenébe.³⁰

És amikor baráti körben Flóra asszonynak áldozatos munkájaként diktálta a költő ezt a szöveget, az időben Szigeti Endrének, a *Vigiliában* az 1956-os *Válogatott verseinek* kritikájára válaszként írja: „Csakugyan rettenetes dolognak érzem a hitetlenséget; de épp annyira rettenetesnek – mert lehetetlennek – a hitet is. Fiatalon még csak átsegített kétségbeeséseimen valami panteisztikus mámore ennek az egyetlen és édes életnek; de ez egyre kevésbé vigasz, már régóta: személyes istent szeretnék, személyes túlvilági folytatást, és ez nem megy. Képzelted, hogy nem bosszantani akarlak a vallomással, inkább csak vergődésemet engedem vele egy pillanatra szabadon, a vergődést, mely a süllyedő, a pusztuló egyéné a rettenetes idegen örökkévalóságban. Nincs meggyőző erő semmi érben az értelmem számára, hogy nincs igazam; ami talán épp az »értelem tökéletlensége«! Viszont épp ezért

29 Lásd a *Fekete kolostor* idézett kiadás, 2. kötet 282–283. oldalán.

30 Szabó Lőrinc: *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*. Szöveggondozás: Lengyel Tóth Krisztina, jegyzetek: Kiss Katalin, Lengyel Tóth Krisztina. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 267–268–269. Digitális változata: www.irodalmiakademia.hu. Szabó Lőrinc címszó alatt.

nem ismerheti el tökéletesebbnek a tiédet – csak például mondom; – és semmiképpen sem tud lemondani a belátás, a meggyőzetés igényéről, bármennyire kutyául is érzi magát. Kutyául? Utolsó »féregül«!... De nem folytatom, az ilyesmi elviselhetetlen, ha nem a legtisztább vers hangján szólal meg, abban pedig megelőzött s örökre felülmúlt Szent Ágoston prózája, hogy csak a legkedvesebb és legrégebb olvasmányaim egyikét idézzem...” Majd elküldése előtt valószínűleg még egyszer átgondolva a befejezettnek vélt levelét, hozzáfűzi: „Ui. – Olvasd el Az Árny keze című versemet, a Tücsökzene CCCXXIX. darabját; semmi hízelgés nincs benne a ti vallásotok vagy a reformátusság vagy a buddhizmus felé, vagy a felé, amit közfelfogásnak nevezhetnénk – a legkomolyabban írtam!”³¹ A pillanat, amikor vívódásai korrigálására átadja a terepet „a Költő Agyá”-nak az ember, a „legtisztább vers hangjá”-ra osztva a megszólalást:

Az Árny keze

„Maradj velem, mert beesteledett!”
Bibliát hallgat a gyülekezet.
Alkony izzik a templom ablakán.
Hitetlen vagyok, vergődő magány.
„Maradj velem, mert beesteledett!”
– Ha így idegen, vedd emberinek,
súgja egy hang, s ahogy látó szemem
elmereng a régi jeleneten,
az emmausin és felejttem magam,
a sugár-hídon némán besuhan
egy örök Árny: lehetne Buddha is,
de itt másképen hívják és tövis
koronázza: én teremtem csupán,
mégis mint testvére néz reám,
mint gyermekére: látja, tudja, hogy
szívem szakad, oly egyedül vagyok,
s kell a hit, a közösség, szeretet.
S kezét nyújtja. Mert beesteledett.

Mint az idézett megfogalmazások és versek esetében Szabó Lőrinc, hasonlóan Kuncz Aladár is szövegében megteremtette a poézis mezejére való áttérés esélyét.

* * *

Roppant ég alatt, és tűnődve, mintha A fekete kolostor idézett első könyvét záró jelenet az eddig tárgyaltakat még egy szövegrésszel teljesebbé teszi. Az idegenségből sugárzó elégedettséget, majd a művész által vizionált metafizikus harmóniát magyarázó leírásokat követően a szöveg mondója szembeállítja a valaha lezajlott és utóbb az emlékezeten átszűrve leírt eseményeket a szöveget elbeszélő individuum valahai és a leírás idejére emlékeztetőben őrzött reflexiójával, ezáltal visszautalóan sajátos dialogicitásba fogva az elbeszélés egész szövegét:

Én pedig mindezeket a csodás dolgokat csak félöntudattal figyeltem, mert amíg a szobrász beszélt, felzaklatott idegekkel vettem észre, hogy szokatlan változás megy végbe bennem. Hetek óta sűrűsödött levertségem, kietlen ürességérzésem hirtelen könnyes fájdalommal olvadott föl.

31 Szabó Lőrinc: *Napló, levelek, cikkek*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Kabdebó Lóránt. Szépirodalmi (Műhely sorozat), Bp. 1974. 591–592.

Eszembe jutott, hogy harminc évvel ezelőtt, talán éppen ebben az órában születtem. Rég meghalt anyám szent fájdalomát magára váltotta egész lényem. Ósi titok, ósi szétszakadás borzongott végig feszült idegrendszeremen, fájón és kéjesen, mint valami hárfán.

Egyszerre csak éreztem, hogy közvetlen közelemben új világ, új élet bontakozik ki. Új élet, amely azonban már régen megvolt, csak ilyen világosan soha sem éreztem. Talán más síkon, más térben volt s most egyszerre hallhatóvá, láthatóvá válik. Mint mikor szörnyen vastag fal lassanként megvékonyodik, átlátszó lesz s hirtelen arra kellett eszmélnem, hogy a megszokottan kívül egy másik világ is van, talán volt is mindig, amelynek én szintén központja vagyok s amely körülöttem, bennem, miattam folyik le, anélkül, hogy sejtelmem volna róla. Eddig az életem egy végeláthatatlan folyosó volt s most egyszerre két párhuzamos folyosó halad ismeretlen cél felé.

Egy pillanatig azt hittem, hogy megőrültem s a szívem rémült, felvert dobogással hívta szakadozó öntudatomat. De az ijedséget hamar megnyugtató, szánakozó szomorúság váltotta föl, mert szembe találtam magamat saját magammal.

Penésztől nedves, rongyos zöld kabátomban álltam ott. Oly tisztán, élesen látszottam, hogy még a kabát egykor fényűző nagy gombjait is megszámláltam: csak három maradt belőlük, azok közül is az egyiknek fele letörött s a másik kettő különböző színű volt. Szemembe húzott sapkám alól melegen, mélységes szomorúsággal eltelve néztem magamra.

Kutatva figyeltem arcvonásaimat, felmértem, megbecsültem sorsomat. Ez volnék én, ez a sajnalatra méltó, szegény ember. Ez volna az én életem: ami volt, az nem sok s ami most van, az meg igazán nagyon keserves. Mi várhat még rám? Nehány érzés, néhány illuzió, néhány gondolat. Egy szebb égbolt? Egy pár virágzó faág, amelynek szirmai úgyis lehullanak? Milyen szomorú rendeltetés az élet, ha még valaki teljesen ki is éli. Még a legszebb, a legjobb is csak mártírium, bűnhődés, ismeretlen vétek levezekélése.

Talán csak pillanatokig tartott ez a különös szembetalálkozás s én azalatt egészen megöregedtem. Fogolytársaim a szobrászt ünnepezték, aki felköszöntötte az ezer formában élő, igazi Én-t s köztük csak én tudtam, amíg lényemnek elfoszló látomása után könnyezve bámultam, hogy az ő igazi én-ük az már halott Én, amely vigasztalódva, élvezetet keresve idegen sorsokhoz könnyen társul és a képzelet világában otthonosan vándorol, de a boldogság és a tiszta megelégedés mezőire többé már nem téved soha.³²

Az elszabadult poézis után a visszatérés a leírhatatlan, a megfoghatatlan, az értelmezhetetlen Én-hez, az individuumbhoz, amely az előző pillanatban még szabadságát ünnepelte. A megalkotott szövegben. És most, ezt a szöveget visszavezeti szervezője ahonnan elszabadította. És a kettőt szembesíti egymással. Íme az ember létformája: a meglévő és a lehetséges szembesülése a megszótt szövegek által.

Tulajdonképpen két jellegzetes nyelvtani alakzattal tudom ezt az egymást erősítő, majd kioltó találkozást jellemezni. Az angol present perfecttel, amely a meglévőt megváltoztathatatlanként szentesíti (lásd Szabó Lőrinc meghatározásával a *Tücsökzenéből*: „A jelen? Nincs. Csak az Van, ami Volt, / csak amit megjegyeztél. Az Ipolyt, / azt ma is látod!”), és a latin cojunctivussal, amely a nem lévőt különböző kondíciók függvényeként tudja létezővé varázsolni („mintha”). Ennek az időnek és a módnak a szembesülésében jelenik meg maga az ember, az individuumb, amely tudatában szeretné meghatározni és a létezésben elhelyezni önmagát. De mivel az idő és a mód az igei megformáltságban nem találkozhatván, párhuzamosokként jelenhetnek csak meg, egymást kizáró nyelvtani tartományok, általuk maga az ember sem képes autentikus meghatározottság állapotába lépni. A költészet, a szöveg a maga poétikai esélyeivel ugyanakkor képes a heideggeri értelemben körülbeszélni ezt a találkozást, mint teszi sémává leegyszerűsítve ezt Szabó Lőrinc például a *Fűz a tóparton* című költeményében, amint versével az utolsó sorban feltűnő egyes szám harmadik személyű tárgyat („őt”) körülfolyja:

32 Lásd a *Fekete kolostor* idézett kiadás, 1. kötet 283–284. oldalán.

Fűz a tóparton

Roppant ég alatt, és tűnődve, mintha
saját árnyát akarná kihalászni,
úgy néz, úgy hajlik a tóba a fűzfa
s nem érti, hogy egy másik, óriási
kékségből, mely fordítva ring a mélyben,
milyen kísértet nyúl föl s kandikál ki,
mintha egy fenti, fuldokló világból
őt, az árnyát, akarná lehalászni.

Kuncz Aladár könyvfelezést záró remek ívű látomásában hasonlóképpen jelenik meg a történetből megidézett szövegegyüttes, amely a maga poétikai eszközeivel kiemeli az embert a könyvben megszótt eseményességből, alkalmat ad számára, hogy rákérdezhessen létezése mibenlétére. Lehetőséget teremt, hogy ennek a létezésnek a különböző esélyeit megformálja, szembesíti azokat különböző idősíkokban, és kondicionális esélyekkel felruházva, de végül is fenntartja a választási lehetőségeket. Nem adja meg az Én-nek a megfogalmazódási autentikusságot, ugyanakkor felmutatja számára ennek az autentikusságnak a látomását (mint ezt a poétikai formálásmódot valaha monográfiáimban „személyiséglátomásnak” nevezve leírtam). A kiemeltség esélyét a mindennapiból, és a megvalósultság távlatosságát. Azt a poétikai helyzetet szimulálja, amelyet metaforikusan Szabó Lőrinc nevezett meg a magyar irodalomban, és amelyre már Rába György is ráfigyelt³³, és amelyet jelen könyvének címébe is beemel Kulcsár-Szabó Zoltán: „tűkörszínjáték”.

s számodra végül az egész
világból semmi sem marad, csak
tűkörszínjátéka agyadnak,
mely hallgat és befele néz.

És befogadójának mit biztosít ez a szöveg? Hogyan tudja önmagába fogni a felajánlott módszerrel mindenkori olvasója mindenkori tudatát? Miként hasznosíthatja a Költő Agyát a maga számára? Erre a *Tűcsökzene* egyik kiszólása biztatva adhat receptet:

A szín forog, és amit elhagyok,
egészítse ki a ti álmatok.

A *Tűcsökzene*: verses életmeditáció, de a *Fekete kolostor*: dokumentum avagy regény? Emlékezet, amely a megtörtétek után másfél évtizeddel szöveggé formálódik az egyik résztvevő agyában, amely felmutatja a valahai jelen tárgyi és ténybeli ragadmányainak foszlányait, leírja a present perfectet, ami megmaradt; – ugyanakkor mindegyik jelenetben (legalábbis a jobban sikerültekben) kiemeli a szöveget a maga konkrétságából, lehetőségeit, távlatosságát, conjunctivusos idegenségeit is beleszővi. Mint teszi ezt Yeats talán leghíresebb versében (*An Irish Airman foresees his Death*) ír pilótája tudatával, aki a felhők viharában („Drove to this tumult in the clouds”) a halállal szembenézés kéjes pillanatában („A lonely impulse of delight”) végzi el végső számvetését – nem a történetességben, hanem a létezés mikéntjére rákérdezve

33 Rába György: *Szabó Lőrinc* Akadémiai, Budapest, 1972. 75–76.

I balanced all, brought all to mind,
The years to come seemed waste of breath,
A waste of breath the years behind
In balance with this life, this death.

Szabó Lőrinc *Tücsökzene*-korabeli fordításában:

mérlegeltem, mi volt s mi lesz,
és úgy láttam, mindegy mi vár:
egyensúlyban tartja üres
életem az üres halál.

Jellegetes a *Fekete kolostorban* és a *Tücsökzenében* ez az utolsó széttekintésként önmagával való szembesülés módozata is („waste of breath”³⁴). Szabó Lőrinc a *Tücsökzene* 1957-es záróciklusában az anyja temetésére épített kései emlékező vers zordságával a születés-halál vízióban szembesítené a létezés csak jelenre szabottságát („üres a vég s mind hiú a gyász: / Jaj, nincs holnap! Jaj, nincs föltámadás.”), majd egy záróverssel (különben utolsó teljesre sikeredett verse lesz ez!) felülírja és ellenpontoszza tematikailag is a személyes létbe szakadt tépett képletet, egy égi jelenség versbe szövésével. A *Holdfogyatkozás* „földöntúli” jelenetezése metafizikai távlatosságot von ehhez az életrajziséghez („s úgy üzent felém, / hogy van a Földön túl is esemény”). Mintha az általa – a *Tücsökzene* keletkezésekor volt megszakított idején – fordított Hardy-regény, a *Tess*, az (*Egy tiszta nő*) Stonehenge-es záróvízióját varázsolná az élet végső aktusaként a versciklus végére („Habár sűrű felhők fedték az eget, a holdnak valami töredék szórt fénye eddig segítségükre volt egy kicsit. A hold azonban most lement, a felhők pedig csaknem a fejükre telepedtek, és az éjszaka olyan fekete lett, mint egy barlang. Mindamellettl eligazodtak, és amennyire csak tudtak, a fűvön haladtak, hogy a lépteik ne kopogjanak, amit könnyű volt megtenni, miután errefelé semmiféle kerítés vagy élősvény nem volt. Nyílt pusztaság és fekete magány volt körös-körül, és éles szellő fújta át.”). Ennek távlatában hangzik el az örök Szabó Lőrinc-i kétely: „gondolod, hogy találkozunk a halálunk után?” És a poétizált szöveg, ami követi, ami a *Tücsökzene* zárásán is ott lebeg: „Mint valaki, aki nagyobb volt, mint ő, Angel sem válaszolt a kritikus kérdésre a kritikus időben, és megint hallgattak. Egy-két perc múlva a fekvő asszony lélegzetvétele szabályosabb lett, ujjai, melyek Angel kezét szorították, elernyedtek, és Tess elaludt. A keleti léthatáron az ezüst sápadás szalagja a Nagy Síkságnak még távoli részeit is sötétnek és közelinek mutatta; és az egész roppant táj a tartózkodásnak, hallgatagságnak és habozásnak azt a bélyegét viselte magán, amelyet közvetlenül virradat előtt szokott. A keleti pillérek architrávjai feketén váltak ki a fénylő háttérből, és rajtuk túl a láng alakú nagy Nap-Kő és középiött az Oltár-Kő. Az éjszakai szél rövidesen elhalt, és a remegő kis tócsák a kövek csésze formájú üregeiben mozdulatlaná váltak.” És ezzel fonódik majd egybe az élet záródásának jelzése, amikor „Aischylos kifejezésével élve” megszűnik tovább szórakozni az emberrel a Halhatatlanok Elnöke.³⁵ Miként a *Vers és valóságban* a *Holdfogyatkozásról* diktálja, belevonva tárgyiaságot, barátságot, magyar Stonehenge-et, Thanyt:

Holdfogyatkozás – Szándékosan ezt a verset hagytam záróversnek. Tihanyban írtam, egy ott átélt eseményről szól, egyik legszebb élményéről tihanyi tartózkodásaimnak. Egy feledhetetlen szép holdfogyatkozásról. Mint gyakran, évente többször is egyik ottani barátoméknál,

34 A „waste of breath” közkeletű mai angol kifejezésnek (az Országh-szótár a „falra borsót hány” magyar kifejezéssel egyenértékűsíti) a *Prédikátor könyve*-béli „vanity of vanities” (vanitatum vanitas) kifejezéssel való összefüggését Patrick J. KEANE *Yeats’s interactions with tradition*. University of Missouri Press, Columbia, 1987. könyvében e vers elemzésekor veti fel. i. k. 249.

35 Thomas Hardy: *Egy tiszta nő*. Fordította Szabó Lőrinc. Magyar Helikon, Budapest, 1966. 490–496.

Illyés Gyuláéknál voltam. Valahogy homályosan, de mélyen belejártam egy nem régi, 1954. június 30-i napfogyatkozásnak az emléke is, egy különlegesen boldog napomé. Búcsúzóinak számon ezt a verset. Az „elképzelt halál” négy verse, a kék-szellős-lebegés után búcsúzás az ezüst-fekete-halkuló tájjal:

Búcsuzót gügyög a fülemüle.
Álomná zsongul a tücsökHzene.³⁶

Ebbe a sorba iktathatom Kuncz Aladár „mitikusságnak megtépett foszlányait” is, amelyekben végül is a halott anyjára gondolás, és ezáltal a születésre emlékezés brutális metafizikai látomásából („ősi szétszakadás borzongott végig feszült idegrendszeremen, fájón és kéjesen, mint valami hárfán”) bontja ki (megírási életkorszakát tekintve Szabó Lőrínchez hasonlóan) a halálnak az élő köré vont auráját.

Szabó Lőrinc majd a *TücsökHzene* végleges kötetét 1957 őszén éppúgy halálos ágyán veheti kezébe, mint Kuncz Aladár 1931-ben a maga múltidéző szövegét, a *Fekete kolostort*. Mindkét klasszikus alkotás az életrajziság dokumentáltságából figyel az emberi létezés helyére rákérdező poetizált szövegre. Kiemelkedve a mindennapiságból, túlemelkedve a sors emberre méretezett megpróbáltatásain. A megalkotott szövegben követve a „mitikusság megtépett foszlányait”.*

---

* Készült az OTKA K 81341 és az ELTE-MTA Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport (TKI 251 „Filológia mint az interpretáció kulturális technikája”) projektje keretében.

36 Szabó Lőrinc: *Vers és valóság*, i. m. 273–274.

Mózes Huba

„Szelíd hárfával siratlak”

Ismétlésalakzatok és aranymetszés a dsidai versépítésben

Vannak Dsida-versek, amelyekben már-már hivalkodóan vonják magukra a figyelmet az ismétlésalakzatok. Ilyen például a *Csend a tavon* (1932), a *Dal az elmaradt vallomásról* (1933), a *Sainte Thérèse de Lisieux* (1933), a *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* (1933) hatodik fejezete, valamint a posztumusz *Éjjel a Maros partján*.

A *Sainte Thérèse de Lisieux*-ben már első olvasásra szembeütő az első és a nyolcadik versszak variációs összefüggése:

*Szelíd hárfával siratlak,
halványszínű rózsza,
pasztell-fényű színes ablak,
finom, gyenge rózsza,
gyenge, lengő és esengő,
hold ezüstje mossa,
ezüst-zengő csöppnyi csengő,
édes kicsi rózsza.*

↓

*Szelíd hárfán hadd mulatlak,
halványszínű rózsza,
Isten házán színes ablak,
égszín gyenge rózsza,
zsenge, lengő és esengő,
Krisztus csókja mossa,
csókkal zengő csöppnyi csengő,
édes kicsi rózsza!*

Még szembeütőbb azonban a négyszeres sorismétlés a vers strófaalapú, 6/4 arányú aranymetszése szintjén elhelyezkedő hatodik versszakban:

*Arcod édes égi fényt vet,
hull a rózsza, hull, hull,
kék felhőn vár Vőlegényed,
hull a rózsza, hull, hull,
tapsikolnak mind a szentek,
hull a rózsza, hull, hull,
amint kézenfogva mentek,
hull a rózsza, hull, hull.*

A geminációval/repetícióval keretes szerkezetűvé alakított *hull a rózsá, hull, hull* sor négyszeres ismétlődése határozottan utal vissza és előre a versszakok mindegyikében előforduló, s így azokat egységes egésszé szervező rózsamotívumra. A versegész kohézióját segíti a kilencedik versszak másfél sorának (*üldögélmi/rózsavélkéken*), a harmadik, ötödik és hetedik versszak egy-egy sorának (*sárga rózsá szirma; rózsát adsz helyette; rózsákat pazarló*) strofán belüli változatlan, az első és nyolcadik versszak két sorának (*halványszínű rózsá; édes kicsi rózsá*) strófaközi változatlan, valamint további három sor (*finom, gyenge rózsá → égszín gyenge rózsá; gyenge, lengő és esengő → zsenge, lengő és esengő; ezüst-zengő csöppnyi csengő → csókkal zengő csöppnyi csengő*) strófaközi variációs visszatérése.

Az *Éjjel a Maros partján* strófaalapú, 3/4 és 4/3 arányú negatív és pozitív arany metszés kijelölte szimmetriatengely körüli felépítésére az első, a negyedik és a hetedik versszak szerkezetének ismétlődése nyomja rá bélyegét:

*Sötét folyó,
honnan fakadsz?*

*Sötét folyó,
meddig szaladsz?*

*Sötét folyó,
hová szakadsz?*

↓

*Ó, életem,
honnan fakadsz?*

*Ó, életem,
meddig szaladsz?*

*Jaj, életünk,
hová szaladsz?*

↓

*Sötét sírás,
honnan fakadsz?*

*Nehéz sírás,
miért fakadsz?*

*Szakadó könny,
meddig szakadsz?*

A második és harmadik versszakot nyitó sorismétlés (*Sötét falu*) visszautal az első versszak háromszoros sorismétlésére (*Sötét folyó*). Az ötödik versszakot záró és a hatodik versszakot indító sorismétlés (*valaki sír*) mintegy megelőlegezi a hetedik versszak indítását (*Sötét sírás*), amely aztán az első három versszak indítására is visszautal (*Sötét folyó; Sötét falu*).

A vers hangulati holdudvarának a megteremtéséhez az *Ó, életem* és a *Mindenki sír*, valamint a *honnan fakadsz?* és a *meddig szaladsz?* sor strofán belüli, illetve strófaközi ismétlése is hozzájárul.

A *Dal az elmaradt vallomásról* szerkezetét szimplokészerű, valamint epiforikus variációs sorismétlések alakítják. Szimplokészerűek az első, második és negyedik versszak ismétlődő sorai (*ezer puha szó, / ezer csudaszó; mint földet az ég, / mint fénnel az ég; megyek egy hús gödörig, / megyek a sírgödörig*). Epiforikus a többi versszak egy vagy több szótagnyi önrimben összecsengő sora. Az összecsengő sorpárok többségében a gondolatritmus párhuzamos (*kinyíló ajkamhoz ér, / mosolygó ajkamhoz ér; s őszibb lesz mind a vidék, / november lesz a vidék; emlék és friss levegő, / szentség és tág levegő; mely álmaidba rezeget, / csillog*

és szívedbe *rezeg*; mely lángoló *csodákra hív*, / háborgó *csodákra hív*; haragos *villám gyanánt*, / csattanó *villám gyanánt*), csupán egyetlen sorpárban válik ellentétessé, a strófaalapú, 6/4 arányú arany metszés szintjén elhelyezkedő hatodik versszakban:

...Míg aztán én leszek
fölköttem a reggeli fény,
fürtödön alkonyi fény,
szó, ami néma
és mégis költemény,

A *Csend a tavon* komplex szövegszervezője a soralapú első- és másodrendű, 5/8, illetve 5/3 arányú arany metszés szintjén elhelyezkedő anaforikus poliptóton (*arcodat – Arcod*) és a reá utaló szócsoport epiforikus ismétlődése háromszor változatlan (*a tó tükörén*), negyedszer variációs (idők *tükörén*) formában. A változás irányát alliterációs verszárlat teszi egyértelművé:

Arcod
idők tükörén
szétfut,
a semmibe sikkad.

A *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* hatodik fejezetének felépítésében anaforikus szóismétlések vállalnak nyilvánvaló szerepet. Az első versszakban a *lágyan*, a másodikban a *halk* kétszer-kétszer, a negyedik és ötödik versszakban a *vitte* háromszor, a hetedik és nyolcadik versszakban a *mint* ötször, a kilencedik versszakban a *ging, gong* megint csak kétszer ismétlődik a sorok élén. Ezek az anaforák készítik elő, erősítik fel és zengetik ki végül azt, aminek az érzékeltetése elsősorban a negyedik és ötödik versszak szókapcsolat-ismétléseire hárul:

Jött a sudár, gyönyörű szép angyali kar, lágy mandolinokkal,
víg énekekkel az égből, fényességgel az arcukon, édes

ringó lengedezéssel, zsongó zengedezéssel, száz meg ezer,
föld tele, ég tele, száz és száz és száz meg ezer.
Négy daliás angyal fölemelte ölébe, a légből ölelte kicsiny Violámat
s vitte röppelve az esteledő, tág, biblikus úton,

vitte a szalmatetős kalyibák és törpe akácfa csúcsa fölött befelé,
vitte ringó lengedezéssel, zsongó zengedezéssel a város szíve felé.

Aligha véletlen, hogy a *ringó lengedezéssel, zsongó zengedezéssel* szókapcsolat ismétlése éppen a soralapú, 14/22 arányú arany metszés szintjén olvasható *Négy daliás angyal fölemelte ölébe...* kezdetű sorpárt foglalja keretbe.

Kabán Annamária

Versépítő intertextualitás

József Attila-maszkok Kovács András Ferenc-költeményekben*

„A vers egyetemes, nyelvhez kötött emberi megnyilatkozás, és mint ilyen, a nyelvi közösségek életében kitértetett szerepet játszik. Éppen ezért állandó és változó sajátosságainak a vizsgálata nem tekinthet el sem nyelvi meghatározottságától, sem pedig az adott nyelvhasználói közösségben betöltött szerepétől.

[...] A magyar nyelv lehetőségeit érvényesítő versformák folyamatként felfogható állandóságát [...] a változások kétirányúsága biztosítja. Az állandóság és változás egyidejűségében pedig az egység sokféleségét érzékelhetjük. Ha tehát érvényes »Nyelvében él...« kezdetű szólásunk, nem vitatható el a szólás »Versében él...« kezdetű változatának igazságtartalma sem.”

(Mózes Huba: A kötöttség körei)

1. Az intertextualitás – különösen a modern és posztmodern alkotásokban – fontos szövegalkító szerepet tölt be. Azáltal, hogy a művek egy, vagy akár több szövegre játszanak rá, azokból vesznek át rövidebb-hosszabb szövegrészeket, akár egész versszerkezetet meghatározó szövegépítő formát, nyitottá válnak az irodalmi hagyomány beszédmódjára, lehetőséget teremtve különböző szövegek és formák együttolvására. Az intertextualitás ily módon a dinamikus jelentésképzés meghatározójává válik.

Az alábbiakban Kovács András Ferenc-költemények intertextualitását fogom vallatónak.¹

2. Kovács András Ferenc több verse József Attila-költeményre/költeményekre játszik rá, azokból vesz át, hasonít magáévá hosszabb-rövidebb szövegrészeket. Egyik legismertebb ilyen költeménye a *Bírálóimhoz. Születésnapomra. Plágium!* című, amelynek hármasképe jelzi, hogy nem egyszerű születésnap köszöntőnek szánja, hanem bírálóhoz intézi védőbeszédül, mellesleg saját születésnapja alkalmával, és ő maga nevezi művét plágiumnak, mintegy átvállalva a róla szóló ítélet megfogalmazását. A vers második címeleme – *Születésnapomra* – József Attila jól ismert költeményének nemcsak a címét idézi, de átveszi a versformát is, amelyet József Attila maga is talán egy francia költőelődtől kölcsönöz.²

* Mózes Huba 70. születésnapjára.

1 Kulcsár Szabó Ernő szerint „kortárs költőink közül egyetlen egyet sem tudnánk megnevezni, aki a [...] magyar (és európai) versformák olyan gazdagságát állította volna a közlés szolgálatába, mint éppen Kovács András Ferenc”. (Kulcsár Szabó 1994: 170–71.)

2 Tverdota György József Attila *Születésnapomra* című versének elemzésében hivatkozik Szabolcsi Miklós azon megállapítására, miszerint a vers közvetlen előzménye Jean Richepin *Koldusének* című kötetének *Chanson des Cloches de Baptême* című verse lenne. Emellett Tverdota a József Attila-vers egész sor más intertextuális utalására is kitér. (Tverdota 2005: 314.)

A vers pikantériája tehát az, hogy támadóinak, akik épp azzal vádolják, hogy mások álarcá mögé bújjik, Kovács András Ferenc egy József Attila-versformát utánzó költeménnyel válaszol.³ Védőügyvéd módjára behelyezkedik bírálói gondolatvilágába, és belülről bomlasztja azt.

A művet plágiumnak minősítő cím maga is provokatív. Van benne egyfajta kihívás: ide figyeljete, plágium a vers, vagyis hát ti ezt nevezitek plágiumnak, holott másról van szó! A mű iskolapéldája annak, ahogyan az intertextuális átvételek valami egészen mássá alakulnak egy újabb alkotásban. Kovács András Ferenc úgy ölti magára József Attila maszkját, hogy közben ez a maszk teljesen Kovács András Ferencé alakul. A művészet épp abban rejlik, hogy nem a költő bújjik a maszk mögé, hanem a fokozatosan átalakuló maszk kerül a költő arca mögé.

Az első sor szinte szóról szóra azonos a József Attila-vers első sorával: *Harminckét éves lettem én* – hangzik József Attila versében, *Harmincnégy éves lettem én* – olvassuk Kovács András Ferencnél. Az idő múlását regisztráló, tényszerű megállapítással rögzített születésnap mindkét költeményben alkalom a számvetésre. József Attila saját magának szánja nem túl jelentős anyagi értéket képviselő születésnap meglepetésnek, csecsebecsének a verset, amelyben játékos formában ugyan, mégis komoly elégtételt vesz egykori egyetemi sérelméért, hiszen bár középiskolai oktató nem lehetett, ő ennél sokkal többet ért el, versei nagy lélekszámú közösség eszméltetőivé lehettek.

Kovács András Ferenc József Attila versére játszik rá, azzal felel:

*Harmincnégy éves lettem én:
nem bódít versen vett remény,
se bű,
se báj.*

A tagadó-, illetőleg tiltószavak sorjázása, a *bűbáj* összetett szónak rímhívóra és rímválaszra történő, sajátos rímfajta, konsonányszerűséget létrehozó, játékos szétválasztása tanúsítja, hogy ő nem hisz a vers sérelmeket enyhítő, kábulatba „mentő” erejében, nem csecsebecsét akar látni a versben, amely elbűvöli, elbájolja olvasóját. A gondolatot tovább szöve a verset keretező zárószakaszban nem kevesebbet állít majd, mint hogy nem bízik a vers megváltó erejében sem.

Kovács András Ferenc magasabb hatalmat idéz, amikor verseket gerjesztő, azok alapjául szolgáló életéről ad számot. Egyfajta életvallomás, lelki önvizsgálat következik:

*A mennybolt menten rámborul:
nem éltem jól, sem jámborul,
csupán
bután.*

A költő tudja, hogy az élet, a lét értékfokmérője az áldozatvállalás, az élet nehézségeinek felvállalása, ezek versbeli felmutatása, megjelenítése az alkotómunka kínjai közepette

---

³ A *Születésnapomra* című József Attila-vers formája máig több költőt is megihletett. Csak néhányat sorolnék itt fel közülük: Balla Zsófia: *Az élő forma*, Székely Dezső: [*Születésnapomra*]. (J. A. *Születésnapomra* című versének ikerdarabja), Szócs Géza: *Születésnapomra*, Tóth Krisztina: *Porhó*. Fenyő D. György tanulmányában felfedi azokat az intertextuális kötődéseket, amelyek ezeket a verseket a József Attila-vershez kapcsolják, és megállapítja, hogy „az egyszerű forma, amit József Attila itt megalkott, mára a magyar költészet egyik lehetséges versformájává vált”. (Fenyő D. 2005: 68.)

is. Ez adhat csak fényt az ember életének. Erről a lelki fényről, lelki fényűzésről nem szabad lemondania. Büszke öntudattal vállalja is ennek tulajdonlását:

*Mint kónon égő ékezet,
lobog világom: létezek!
Enyém
e fény!*

Az ékezet itt természetesen ékességet is jelent, amely utal a József Attila-versben szereplő csecsebecsére, csakhogy míg a csecsebecse csekély értékű, talmi, emennek aranyfedezete a szenvedés, amelynek szülötte. A lélek lobogása a költő létmódja. A két rövid sorba tördelt felkiáltó mondat erős nyomatékú fókusszal indít, s hangsúlyos voltát a tiszta rím erősíti. Ez a főmondat a vers kulcsmondata, fókuszmondata, amely bevilágítja az egész költeményt. Olyan, mint Munkácsy festményein a fehér folt, amely fölragyogtatja az egész művet. Ez a fény az élet teljességét, ékességét jelenti, ha tetszik, az alkotóművész életének teljességét, amelyet nem lehet tőle elvenni, és amelyhez nincs mit hozzátenni. És jelenti azt a gazdag örökséget is, amely műveiben intertextuálisan jelen van, és műveiből tovább sugárzik az olvasók felé. E felkiáltó mondatba zárt közlés után szinte eltölpül, jelentőségét veszti mindaz, amit a bírálók a költő ellenében megfogalmaznak, és aminek ő maga is hangot ad a következő versszakokban:

*Hallom: vagyok, mert nem vagyok,
hisz bennem nem rág, nem ragyog
serény
erény...*

*Azt mondják, arcom régi maszk:
miért is vágok én grimaszt,
ha kell,
ha nem?*

A bíráló szavakat idéző mondat vezeti be: *hallom*, illetőleg *azt mondják*. A költő idézi bírálói logikátlan megjegyzéseit, akik tagadják létét, mert eltűnik, úgymond, a maszkok mögött. Pedig, ha nem volna, nem is lehetne róla beszélni. Azt mondják, arca régi maszk, azaz a költő a magyar és a világirodalom nagyjait imitálja. Holott ez nem jelent szolgálai utánzást, hiszen párbeszédet folytat, vitázik is velük, és így hasonítja őket magához.

Bírálói csak a maszkot vélik érzékelni, a mögötte fölcskillanó fényt felfogni nem képesek. Finom iróniával jegyzi meg a költő: ezért kell neki helyettük is vidámnak lennie, bár viszolygásuk egymástól talán kölcsönös.

*Divatbölcs egy sem érti tán:
helyettök lettem én vidám
iszony.
Bizony.*

A versszakot záró, az előző rövid sorral rímet alkotó, erősen hangsúlyos helyzetű, egyetlen szónyi mondat a magabiztos öntudat kifejezője.

Ha a költő az első versszakban a vers bővülő szerepét utasította el, a zárószakaszban egyenesen kétségbe vonja a vers és mindenféle bűbáj szerepét gondjai könnyítésében, megoldásában – a megváltásban:

*Magamnak túl nehéz terű
vagyok – nem vált meg vers, se bű,
se báj.
Sebaj!*

A verszáró *Sebaj!* variációs hangismétlése nemcsak az első versszakból átvett, játékos rímre, hanem a kétkedés/tagadás lakonikus megfogalmazására is rádupláz, egyetlen szóba összevonva egy másik ismert József Attila-vers *No de hát ne búsuljatok* sorát. A *Sebaj!* exklamációhoz a hetykeségen túlmutató, fölényes legyintés gesztusát társíthatnók, ha a lényegét illetően nem a magasabb hatalom második strófabeli megidézésére utalna vissza.

3. Néhány Kovács András Ferenc-vers címében is szerepelteti József Attila nevét. Ilyen például a *József Attila haja lángol!* A cím természetfeletti mozzanatra utal, hiszen a lángoló haj a költőt égi tüneményhez teszi hasonlatossá. A vers alcíme – *Mellékes dal* – pedig az *Óda Mellékdalát* idézi módosult formában.

A vers első két szava szó szerinti idézet a *Mellékdal*ból: *Visz a vonat* – hangzik mindkét verskezdet. De a *Mellékdal*-beli folytatás, a jól ismert *megyek utánad*, Kovács András Ferencnél átalakul:

*Visz a vonat: gyorsvonatélet.
Átszállóhely: sorsom, a lélek...
Átszáll rajtam: elmegy halálnak.
Talán ma még meg is találnak.*

A *visz a vonat* itt metaforikus jelentésűvé tágul. A *gyorsvonatélet* és az *átszállóhely* mozzanatai révén immár a költő végső utazásaként értelmezhető. A *Mellékdal*ban a József Attilával azonosítható lírai én indulna/sietne kedvese után, a Kovács András Ferenc-versben viszont a vonat ragadja el/taszítja halálba József Attilát. Akár olybá is vehetnénk, mintha a verset, immár megváltozott létkörülmények között, maga József Attila, s nem a József Attila álarcát magára öltő Kovács András Ferenc írná újra.

A szakasz zárósora is szinte szóról szóra ismétli a *Mellékdal* második sorát: *Talán ma még meg is talállak* – hangzik a *Mellékdal*ban, *Talán ma még meg is találnak* – hangzik a Kovács András Ferenc-versben. Csak az igei személyrag módosul tehát; József Attilánál egyes szám második személyre, míg Kovács András Ferencnél egyes szám első személyre utal a ragozás. A *Mellékdal*ban József Attila reméli, hogy megtalálja kedvesét⁴, az újraírt műben pedig a József Attilával azonosuló lírai én azt, hogy versei révén József Attilával együtt őt magát is megtalálják.

A második szakasz a *Mellékdal* harmadik sorát parafrazeálja:

4 Tverdota György jegyzi meg az *Ódáról* szóló elemzésében a *Mellékdal*ról: „[...] egy mozgó vonat utasfülkéje képezi az alany beszédhelyzetét. Térben és időben távolodunk az élmény helyszínétől, de közeledünk az időközben elutazott kedveshez [...] A mellékdal helye mozgásban van, a hőst a vitetés helyzetében mutatja be, de a külvilág látványra, a vonatablakból szemlélfelhető futó táj egy pillanatra sem tűnik föl.” (Tverdota 2005: 140.)

*Talán kihűl a mozdony könnye,
De mintha hozzád könyörögne...
Jól jönne most: bocsánat, pár szó...
Mi csattog ott: Kocsárd vagy Szárszó?*

Azt a lelkiállapotot érzékelteti, amely ehhez a helyzethez vezetett. Néhány jó szó, minthogy elmaradt, nem késleltethette a tragédiát, amelyre a szakaszáró sor hangutánzó szava utal. A *Kocsárd vagy Szárszó?* kérdésben rejlő bizonytalanság két fiatalon elhunyt költő, Dsida Jenő és József Attila életének fontos helyszínét emeli be a vers világába, mintegy jelezve, hogy akár kölcsönösen behelyettesíthetők egymással. Valójában mindkét költő ugyanazt a nagycsütörtöki élményt élte/élhette át: a meg nem értettséget, amelyet szűkebb és tágabb környezetétől megtapasztalt. Nem véletlen tehát, hogy Kovács András Ferenc épp Kocsárdot említi, azt a Kocsárdot, amelynek vasúti váróterméről Dsida *Nagycsütörtök* című versében írja: szeretett volna ott „*néhány / szót váltani jó, meghitt emberekkel, / de nyirkos éj volt és hideg sötét volt. / Péter aludt, János aludt, Jakab / aludt, Máté aludt és mind aludtak...*”

A Kovács András Ferenc-vers harmadik szakasza egyfajta számvetéssel indul:

*Hűségés önzést árván túrtam:
Hajam loboghat márvány úrben...
Lángol szemembe hulló tincsem:
Víz a vonat. Hozzád víz, kincsem.*

A szakasz végén más jelentés-összefüggésben visszatérő versnyitó mondat: *víz a vonat*, keretbe zárja az első három versszakot, jelezve, hogy ezek szorosabban összetartoznak. Jelzi ezt a soralapú aranymetszés is, amely a tizenkét sornyi első három versszakot választja el a következő nyolcsoros szakasztól.

A vers negyedik strofájában megbomlik a kiegyenlített terjedelmű négysoros szakaszok rendje, a szakasz ez alkalommal nyolc, váltakozó hosszúságú sorból épül. Két-két kilenc szótagos sort két-két rövidebb, együttesen nyolc-nyolc szótagos sor követ. Ez a formai váltás jelzi, hogy a vers első három szakaszához képest a negyedik olyanszerű szerepet tölt be, mint az *Óda* esetében a *Mellékdal*. Ebben a strofában Kovács András Ferenc másik két József Attila-versre játszik rá, azokkal teremt intertextuális kapcsolatot. Az *Eszmélet* szavait építi szójátékszerűen a szakasz nyitó sorába:

*Sebed a világ – ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.*

– hangzik az *Eszmélet*ben.

Sebhed a világ: égess, perzselj!

– nyitja a negyedik szakaszt Kovács András Ferenc. Az *Eszmélet* soraiban József Attila a szenvedésnek és okának a tudatosításával annak mintegy messianisztikus magára vételeiről is vall. Kovács András Ferenc szótörzítással viszi tovább a gondolatot. A *sebhed* szó, amely a *heged* ellentétéként a világ élő sebként lüktető voltát emeli ki, a szenvedés messianisztikus vállalására immár József Attila sorsának idézésével is sarkall. Hiszen aligha volna jó, ha az értékörzés/értékteremtés a közönynek esne áldozatul.

*A vers befogad, mint a persely –
Mert nem kell.
Mily sajnálatos...*

E három sor egy másik József Attila-versnek, az *Íme, hát megleltem hazámat...* kezdetűnek a sorait idézi, változott formában és szövegösszefüggésben:

*E föld befogad, mint a persely.
Mert nem kell (mily sajnálatos!)*

A két sorba tördelt és két önálló mondattá formált József Attila-szövegrészlet: „*Mert nem kell. / Mily sajnálatos...*”, hangsúlyozza, hogy a tényleges értékekre, legalábbis pillanatnyilag, nincs kereslet. A vers mégis egyfajta biztatással/bizakodással zárul:

*Mint kétség megfeszült reményben:
Én állok minden fülke-fényben...
És égeten
Élek... hallgatok.*

Az *Eszmélet* zárósoraira játszik rá:⁵

*s én állok minden fülke-fényben,
én könyöklök és hallgatok.*

Az „*én állok minden fülke-fényben*” sor szó szerinti megismétlése az *Eszmélet*-beli szövegkörnyezet – „*Így iramlanak örök éjben / kivilágított nappalok*” – konnotációt is megidézi⁶, de a Kovács András Ferenc-vers nem ennek, hanem elsősorban belső kontextuális összefüggéseinek köszönhetően válik gazdagabb jelentésvonzatúvá. A változás az *én könyöklök* és az *égeten élek* szavakban érhető tetten. A költő passzív jelenlétét megfogalmazó *én könyöklökkel* szemben Kovács András Ferenc versében az *égeten élek*, paradox módon, a jelen nem lévő költő élénk aktivitását, a műveiben továbbélő szellemiséget idézi. A mind a verscímre, mind a szövegelőzményre visszautaló szókapcsolat nemcsak a versszöveg belső kohézióját teremti meg, hanem azt az intertextuális kapcsolódást is erősíti, amely a verset az *Eszmélet* fentebb már citált soraihoz köti: „*Sebed a világ – ég, hevül.*”

4. A *J. A. szonettje* című vers monogramja József Attila nevét rejtí magában. A címben szereplő szonett szó pedig József Attila *Emberek* című szonettjével teremt intertextuális kapcsolatot. A vers, akárcsak előzménye, 10–11 szótagos sorokból épülő petrarcai szonett. József Attila szonettjének Kovács András Ferenc csupán „*A dallam nem változtat szövegén*” sorát emeli be szó szerint a második kvartett utolsó sorába⁷, és a *jövevény*, illetőleg *szöve-*

5 Nem véletlen az *Eszmélet* 12. részének intertextuális beidézése, hiszen a mozgó vonat konnotációját hozza magával: „*Vasútnál lakom. Erre sok / vonat jön-megy és el-elnézem, / hogy' szállnak fényes ablakok / a lengedező szösz-sötétben. / Így iramlanak örök éjben / kivilágított nappalok / s én állok minden fülke-fényben, / én könyöklök és hallgatok.*”

6 Tverdota jegyzi meg az *Eszméletről* szóló kötetnyi elemzésében, hogy „*a tiszta időbeliség a lényeges, ahogy a kivilágított nappalok sora, köztük és körülöttük az éjszakák sötétjével követi egymást, gyors iramban.*” (Tverdota 2004: 259.)

7 A verset Kovács András Ferenc az *Alföld* 1992-es felhívására írta. A felhívás olyan szonett megírására invitált, amelybe József Attila *Emberek* című szonettjének egyetlen sorát – „*A dallam nem változtat szövegén*” – idézetként vagy torzított formában építik be. A felhívásra beérkezett tizenkilenc szonettet a folyóirat 1992. áprilisi számában jelentették meg. Ilyen értelemben tehát Kovács András Ferenc a verset egy költői játék résztvevőjeként írta. „*A »pályaművek«* – jegyzi meg Nagy Márta – *elsősorban a programszerűen tematizált (irodalmi) hagyomány miatt érdemelnek figyelmet. Ez a költői játék ugyanis*

vény két rímhívó szavát az első kvartett negyedik, illetőleg a második kvartett első sorába. Mindösszesen tehát egy sort és két szót vesz át a József Attila-sonettből, és ez a néhány szó kínál lehetőséget a szerzőnek arra, hogy egészen más szövegösszefüggésbe ágyazva a posztmodern líra poétikai sajátosságainak összefoglalását és egyben bírálatát is megfogalmazza.

A verskezdet egy másik József Attila-verssel, a *Favágóval* teremt kapcsolatot, annak soraira játszik rá:

*Gallyát töröm csak, mert a töve vén:
nem dönthető a korhadt líra fája –
vak föld alá nő visszás koronája,
s a szó a szájban senki: jövevény.*

A jól ismert „*tövit töröm s a gallya jut*” József Attila-sorral felel Kovács András Ferenc. Átvitt értelemben a líra fájáról szól a vers, a növénymetafora a lírának, a líra történetének messzi hagyományokba nyúló voltát emeli ki, egyben élő organikus fejlődését is szemléltetve. Oly messzi múltban gyökerezik a líra fája, hogy a tövéhez talán el sem érhet a mai költő, csupán a gallyából szedegethet. Utal ez a modern és a posztmodern versszövegek intertextuális kapcsolataira, arra, hogy a líra fájának gallyaiból építi a költő saját szövegét. A „*nem dönthető a korhadt líra fája*” a József Attila-i „*döntsd a tőkét, ne siránkozz*” – adott összefüggésben értelmetlen – nekibuzdulását hártja el. A „*vak föld alá nő visszás koronája*” pedig a továbbélés lehetőségét hiteti a visszaszorítottság, a semmibevétel körülményei között is. Mégpedig annak ellenére, hogy a József Attila-i „*Családunkban a jó a jövevény*”-hez képest a *szó a szájban senki: jövevény*” mintha befejezettebb történetet jelölne.

A második kvartett a *jövevény*, illetve a *szövevény* rímhívóra válaszolva szó szerint idézi József Attila második kvartettjének utolsó sorát:

*Megköt, felold a vándor szövevény –
hű mindenségben szétfutó gyökérzet
göröngyeként ha pörgök, hörgök, érzek:
a dallam nem változtat szövegén.*

A kvartett első sora József Attila második kvartettje első sorával felel: „*Kibomlik végül minden szövevény*” – olvassuk József Attilánál, „*Megköt, felold a vándor szövevény*” – írja Kovács András Ferenc. A vándorszövegek, amelyek intertextuálisan kapcsolódnak egyik szövegből a másikba, egyrészt megkötik/megköthetik, másrészt viszont feloldják az illető művet a lírai alkotások sorában, a világméretű lírai szövegben. A „*mindenségben szétfutó gyökérzet*” annak a klasszikus lírai hagyománynak az egyetemességét idézi, amely későbbi alkotások eredője lehet. De a közös gyökérből kihajtó új művek, természetesen, egyéni érzések közvetítőivé válnak.

Az első tercett váltással indít:

*De van szöveg, mely falsít dallamán –
őszintébb volna ölni vagy rabolni...
S a lélek dúdol: kába, gyatra holmi.*

---

mesterségesen idézte elő azt a jelenséget, ami a modern magyar (és világ-)irodalomban természetes módon (is) működik.” (Nagy 2003: 290.)

A „*dallam nem változtat szövegén*”, de a szöveg torzíthatja a dallamot – fogalmaz Kovács András Ferenc, ugyanis az új alkotásokban a szöveg ilyen vagy amolyan természetű hiteltelensége a dallam megbomlását idézheti elő. Ezt a művészet ellen elkövetett olyan merényletnek tartja, amelynél a legsúlyosabb büntetés is elfogadhatóbb. A lélek, természetesen, a méltatlanságon, a méltánytalanságon is képes felülemelkedni.

Váltással indul a szonett második tercettje is:

*De mindezt mintha másról hallanám:
nem a valót, csak annak én-imázsát,
mint földöntúli lombok roppanását.*

Arany János *Vojtina Ars poeticájának* két sorát – „*Nem a való hát: annak égi mása / Lesz, amitől függ az ének varázsa*” – fordítja ellentétébe Kovács András Ferenc. Az Arany János-i égi más helyett az arra rímelő *én-imázs* a transzcendensre érzéketlen, azzal mit sem törődő, csupán az *én-kép* alakításában érdekelt jelenről szól ironikusan. Arról a jelenről, amelynek „*én-imázs*”-építése akár az Arany János-i hagyomány felszámolását is jelentheti. A „*mint földöntúli lombok roppanását*” sor viszont a transzcendens egocentrikus felszámolásának mozzanatokban megragadható folyamatát érzékelteti, ezáltal mintegy visszavonva a „*vak föld alá nő visszás koronája*” sorból korábban kiolvashatónak sejtett biztatást is.

Lehetetlen figyelmen kívül hagyni azonban, hogy a „*nem a valót, csak annak én-imázsát*” sor implicite József Attila *Ars poeticájára* (a vers fogantatásának körülményeiről l. Mózes 1994)⁸ is alludál. Mégpedig úgy, hogy a költő, miközben a „*Nem volna szép, ha égre kelne*” állítás „*költői realizmus*”-ával vitázik, aközben a „*Még nem nagy az ember. / De képzelet, hát szertelen*” szentenciába foglalt minősítéssel vélhetően egyetértene – ha a *szertelenség* pragmatikája az eltelt évtizedek során gyökeresen meg nem változott volna.

5. Összegzésként megállapítható tehát, hogy az elemzett versekben az intertextualitás olyan szövegalakzatként működik, amely nem egyazon szövegen belül, hanem egyszerre több szöveg között teremt sokrétű összefüggést, és ez oszcillálást idéz elő a Kovács András Ferenc-versszövegek és azon József Attila-, valamint más versszövegek között, amelyekhez a Kovács András Ferenc-versek szövegvilága kapcsolódik. Miközben a költő tovább élte műveket, át is alakítja őket valami egészen mássá, és ez a *valami az is, meg más is* játék kölcsönöz sajátos feszültséget verseinek. Kulcsár Szabó Ernő szavait idézve: „*Kovács versei nem úgy juttatják szóhoz a magyar líra nagyon is gazdag, nagyon is sokrétű történeti hagyományát, mint azt a posztmodern költők többsége teszi. Nem, mert nála ez a hagyomány – Janus Pannoniustól Petriig – nem készletként viselkedik, hanem az időbeli létmódból következő dialogikus változások, jelentésmódosulások és horizontmozgások kulturális világaként.*” (Kulcsár Szabó 1994: 184.)

---

8 A szerző a József Attila-művek 1955. évi kritikai kiadása II. kötetének jegyzeteit egészíti ki fontos adatokkal.

Irodalom

- Fenyő D. György 2005. *Egy különleges versforma mint költői hagyomány.* (József Attila Születésnapomra című versének utótörténete). Új Forrás, XXXVII. évf., 8. sz. (okt.), 64–83.
- Kulcsár Szabó Ernő 1994. *Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen.* Balassi Kiadó, Budapest
- Mózes Huba 1994. *Az Ars poetica előzményeihez.* In: Mózes Huba: *A fejedelemasszony portréjához.* Balassi Kiadó, Budapest, 38–43.
- Mózes Huba 2006. *A kötöttség körei. Állandóság és változás egyidejűsége a versben.* Koinónia Kiadó, Kolozsvár
- Nagy Márta 2003. *„Hallottátok, hogy megmondattok a régieknek...”* (Baka István: Egy József Attila-sorra). *Irodalomtörténet*, LXXXIV. évf., 2. sz., 290–304.
- Tverdota György 2004. *Tizenkét vers. József Attila Esmélet ciklusának elemzése.* Gondolat Kiadó, Budapest
- Tverdota György 2005. *Határolt végtelenség. József Attila-versek elemzése.* Osiris Kiadó, Budapest

Bányai Éva

Utazások a máságban

Más(ság)képek Selyem Zsuzsa 9 kilójában

„vajon ez az én specialitásom,
a kelet-európai nyomor?”¹

Határok provokációja

Selyem Zsuzsa 9 kilója reprezentatív darabja a máságképeket bemutató és problematizáló prózaszövegeknek. A *Történet a 119. zsoldtárra* alcímet viselő, műfajiságában is nehezen meghatározható szövegtömb egy önmagát a Másikban, más(ok)ban, a máságban, önmaga másikában kereső, ráció(k) és emóció(k) között vergődő fiatal nő körül formálódó történetekből, történetstilánkból, részekből tevődik össze. A nagyon szigorú forma – a héber ábécé huszonnégy betűje fő fejezetekként maga alá szorít egyenként nyolc alfejezetet, amely így összesen kiadja a 119. zsoldtár százhetvenhat versét – hálószerűen „letérképezi” és kordában tartja az őt alkotó szövegrészeket: történetek, versek, szövegrészek, dialógusok, beszúráások, magyarázatok, idézetek stb. akarják levetni magukról a rideg kötöttséget. A 9 kiló szövegtömbje provokációja a regényműfajnak², a nagytörténet elmondhatóságának és szétesésének, ugyanakkor – paratextusából adódóan – provokációja a szent szövegeknek³ is. A 9 kiló feszegeti a határokat, provokálja a formát, az írás-olvasás folyamatát, s ezzel együtt az olvasót is. A határfeszegetés, határátlépés lehetősége szövegszerűen is megjelenik a (kis)városi nézőközönség, vagy a társadalmi környezet normatív befogadói, elfogadó képességének a tematizálásakor, de a különböző szinterek, idők és kulturális szintek bemutatásakor is. Provokál a szöveg szintjén is, de nem megy el a végsőig: „– Ki mondja meg, hol a határ? / – Hát az a határ, hogy ne legyen botrány.” (208.) – mondja a „főszereplő”, Anja anyja egy, a közösségi normahatárokat feszegető dialógusban.

A szövegrészek, történet-stilánkok narrátorai is széttartanak, hangok, képek, arcok, monológok, dialógusok összefonódásából áll össze a narráció (ha egyáltalán összeáll). Az ide-oda mozgások, kollázsok, puzzle-darabok, egymásra tevődő, de azon belül elmozduló, iterálódó szövegrészek narrátorai is megkérdőjelezzik a határokat, saját behatároltságukat

1 Selyem Zsuzsa: *9 kiló. Történet a 119. zsoldtárra*. Éneklő Borz, Kolozsvár, 2006. 197. (A továbbiakban a zárójelbe tett oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.)

2 Márton László számára egyértelműen regény: a szövegek írója „*felelőn járt az Ótestamentum költői szövegtömbje és egy cseh újhullámos filmforgatókönyv között, mégis izig-vérig regény lett, amit írt. Szabálytalan, sőt kiegyensúlyozatlan és művésziileg lezáratlan munka; de éppen eléggé izgalmas és erőteljes ahhoz, hogy el tudja fogadtatni magát olyannak, amilyen.*” Márton László: *Ex liberis*. Élet és Irodalom, 2006/39. 25.

3 A könyv fülszövege is erre hívja fel a figyelmet: „A 9 kiló egy pontosan megszerkesztett szakrális szöveg provokációja.”

provokálják, és az értelmezőjét is – a burjánzó mondatok, kontextus nélküli beszúrások, „levegőben lógó” dialógusok félreértelműségekre adnak lehetőséget.⁴

A 9 kiló a „nyitott könyv” struktúráját igyekszik megvalósítani: bárhol felüthető, bárhol elkezdhető és befejezhető, nem zár el a szövegtől, nem zár be a szövegbe, nem korlátozza a szövegekhez való hozzáférést, azok sokfélesége dinamizálja és tágítja a perspektívát. Inverziós alakzata már az elején megmutatkozik: dialógussal kezdődik és végződik a könyv, ám ez is felcserélhető, mert a kezdő rész (*az utolsó kávé*) a – vélhetően – utolsó találkozást jeleníti meg, az utolsó könyvbeli párbeszéd pedig a szöveg- és léte-remtés, a megmutatkozás, a kinyilatkoztatás kezdeteként is interpretálható: „– *Akkor hát az igazság semmi, hiszen sem véges, sem végtelen tereken nem terjed szét? / – Vagyok, aki vagyok.*” (246.)

Különböző nézőpontok- és rétegbeli elkülönöződések is megjelenítő beszédmódok konstruálódnak a narráció folyamán, egy-egy történetrészt elbeszélhet Anja, Dani, valamelyikük hozzátartozója, barátja, ismerőse, vagy a mindentudó narrátor is, de ez utóbbiból is többféle van: olyan is, aki csak sejtí, mi történhet, van, amelyek dialogizál az olvasóval, megszólítva, implikálva a történet értelmezésében, de ugyanazon történetrészben is keverednek-váltakoznak, ütköznek a narratori szerepek. Egy *történet* körvonalazódik, amely – a narratológia tudományos háttérbázisát: homodiegetikus, heterodiegetikus, implicit, bele- vagy odaértett, én- vagy rejtett (stb.) elbeszélőket felvonultatva – keresi a hangot, amely elbeszélhető.

Utazásnarratívák

A másság-idegenség alakzatok szövegformáló szerepe már az elbeszélők szintjén is megmutatkozik, a narrátorok egymáshoz is viszonyított idegensége a másságtapasztalatot reprezentálja. A folyamatosan átszituálódó narratív helyzetben a tranzit-narrátorok önmaguk számára (is) megmutatkozó idegensége és önmaguktól való elkülönöződése figyelhető meg. Az utazásmetafora nem csak a szereplők, elbeszélők külső és belső térváltásainak megnyilvánulásaként, hanem a különböző szövegrészek közötti helyváltásként is szerepet kap. A szövegek közötti utazás állandó interpretáció-mozgásra készíteti az olvasót: a kizökkentés, átlendítés, várakozáskeltés mechanizmusait mozgósítja: az ismeretlennel, az idegennel, a minduntalan másként megformálódó mássággal szembeállít, de nemcsak a szöveg szintjén, a szövegben megjelenő idegenekre vonatkoztatva, hanem egy-egy fejezet rész a többihez viszonyított idegenségére is rámutat.

Valóságos és mentális utazások *képződnek* meg, a külső, belső, álom-utazások képződményeihez a szövegek kép- és filmszerűsége is hozzájárul. A nyelvi képzettség és a filmszerűség a megmutatást, az elmondhatóság problematikáját erősíti, egyrészt nyit, sőt egyenesen ráutal a társművészetek felőli értelmezői dimenziókra, másrészt a kivágások, a folyamatosan más perspektívából való láttatás, fókuszálás, szűkítés és tágítás, a pergő

---

4 Lásd Márton László kritikáját, amelyben az első történetrész szereplőit félreazonosítja, amikor a szöveget alkotó jelentéktelen epizodistákról beszél, „*amelyből több tucat nyüzsgő és fecsegő a szilánkosnak ható szövegrészekben. (Mint például az a Kolozsvárról Pestre települt fiatalasszony is, aki pizzériát akar nyitni, és aki a címbe olvasható 9 kilót fölszedte magára.)*” In: Márton László: i. m. Márton téved, ui. nem a Kolozsvárról áttepedett fiatalasszony szedett fel magára 9 kilót és akar pizzériát nyitni a haverjával, hanem a „főszereplő” Anja volt szerelme, Dani.

filmkockák és a közöttük levő rések⁵, hézagok, szünetek, az ezek által képzett csendek nyitják meg az önmagukban való utazások lehetőségét.

A történetek szereplői egy utazásnarratíva résztvevői is: utazásaik, az útonlét által kilépnek a rögzítettség dimenzióiból, a diszlokációk során a Másik, a (kulturális) másság, az idegenség tapasztalataival szembesülnek: „Az utazás-elbeszélés diszlokációs poétikai eljárásai tudják a legerőteljesebben megjeleníteni a kultúraköziség létélményét és narratívaelméleti kérdéssé alakítani az idegenség tapasztalatát.”⁶ Ezek a nem konfliktusmentes kontaktusok azonban a megértést és az önmegértést alakítják, az új távlatok keresése a soha meg nem nyugvásnak a terei. Anja térmozgása az utazó terét reprezentálja: a mindig máshol és másban kutató kereső én terét, az örökösen helyet és helyét kereső, és mindig eltévedőnek a terét: „Soha nem találok a helyem, a helyet... Mindig eltévedek.” (209.)

Másságterek

A 9 kiló térkonstrukciója magában foglalja a mikro- és makrotereket, Anja és Dani belső tereiből kiindulva, Kolozsváron és Pesten túl a kis- és nagyvilág (Frankfurt, Stuttgart, Tátra, Dálnok stb.) tereit is, az állandó utazások, térmozgások során a sehollét tapasztalatát is. „Anja hirtelen nagyon megijedt, mert úgy érezte, sínek között lépked, kinyitotta a szemét, de nem voltak sínek, aszfalt volt, szemben pedig felüljárók autóknak, de sehol egyetlen autó, a nap a hátuk mögött éppen felkelőben – na, ez volt a seholsem. Anja azt hitte, Dani szándékosan olyan helyre vezette, amelyet ő nem ismer, de nem, Dani nevetett, hát nézd, ott van szemben, kicsit jobbra, a Nyugati, s tényleg ott volt, csakhogy ők egy pillanattal korábban még a városnak azon a pontján voltak, amely nincsen. Bár tudom, ti úgy mondanátok el ezt a dolgot, hogy persze, csak ők érezték magukat ilyen nem létező ponton, valójában mindannyian tudjuk, nem létező pontok nincsenek, na jó, a fekete lyukak, de azok nem itt, a földön vannak.” (7.) A „seholsem” lokalizálhatatlansága (vagy nagyon is lokalizálhatósága, de annak relatív szerepének hangsúlyozásával, mint ahogy – ironikus olvasatra is késztetően – figyelmeztet rá az egyik, külső megfigyelő narrátor, és ez az ambivalencia a szövegek egymáshoz való viszonyának is egyik alapmeghatározója) éppoly jellemző, mint a terek referencializálhatósága – és annak folyamatos elmozdíthatósága. A helyszínek: egy-egy utca, városrész a hozzá kapcsolódó asszociációs mozgás eredményeképp megkonstruálják azt a közeget, amiben mozognak a történetek szereplői. A Kolozsvár-részek – Anja lakóhelye, ahonnan többször is elmozdul kelet-nyugat irányba – klisészerűen felvonultatják az átlagos, reprezentatív Kolozsvár-tereket (a Fellegvár – amely szimbolikus tere Demény Péter regényének⁷ is – szintén a szerelmi „elrejtőzések” tereként, de jelen van Láng Zsolt *A tűz és a víz állataiban*⁸ is –, a főtér, a Házsongárd, színház, kétágú templom stb.). Ugyanakkor a hagyománytól való elmozdulás történik Anja és Dani egyik, az ortodox katedrálisnál való találkozásának a szintérválasztásával. Kolozsvár annyiban tércentruma a szövegeknek, hogy onnan indul és oda tér vissza Anja, Kolozsvár az örökös indulás helye és a minduntalan visszatérés helyszíne.

5 Vö.: Maurice Merleau-Ponty: *A közvetett nyelv és a csend hangjai*. (Ford. Szávai Dorottyia.) In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomen, valóság*. Kijárat Kiadó, Budapest, 1997. 172.

6 Faragó Kornélia: *Kultúrák és narratívák. Az idegenség alakzatai*. Forum Könyvkiadó, 2005. 12.

7 Demény Péter: *Visszaforgatás*. Koinónia, Kolozsvár, 2006. Demény regénye szintén a Koinónia Kiadó Éneklő Borz sorozatában jelent meg, a 9 kilóval egy időben.

8 Láng Zsolt: *Bestiárium Transylvaniae. A tűz és a víz állatai*. Jelenkor, Pécs, 2003.

A gettó, a bezártság emblematisz terévé vált budapesti Márton Áron Kollégium a „határon túli” egyetemisták „lakhelyeként” – Anja számára egyéjszakás „szállóvendégeskedésként” – kerül a szövegterbe. A migráció színterét reprezentálja, egy olyan térbe kényszerülnek az odakerült, a hatalom/politikum jól meghatározott szándéka szerint elkülönített, az előbbieik számára a másságot reprezentáló (ezért elkülönítendő) értelmiségjelöltek, amely lakhatatlanná minősül a külső megfigyelő számára. A tér reprezentálja (és elválasztja másoktól) az ott lakókat: „*de az ki van zárva, hogy németek ebbe a kollégiumba kerüljenek, egy percig se bírnák ki azt az átható szagot, papucskok, cigarettafüst, paszulykonzerv és ki tudja még minek az állott szaga, és a festék a falakon, és a szobák, ahol négy-ötösével laknak egyetemre járó emberek, és a málladozó zuhanyzósr [...]* nem tudom elképzelni, hogyan élhetnek itt emberek négy-öt éven át, amíg az egyetemre járnak [...] ez tulajdonképpen egy barakk, a privátszféra az alvóhelyre, az alomra szűkül...” (43–44.) Az otthon megteremtésének a lehetetlensége, a zártság, a nyitottság hiánya börtönélményre vezethető vissza, idegenségével riaszt, menekülésre készíti az embert. (Ezzel ellentétben a szövegekbe beidézett valóságos börtönélmény viszont paradox módon a zártságban, korlátozottságban is megteremthető szabadság lehetőségét tematizálta. [200–201.]) Budapest mint „szív szerinti fővárosunk” (52.) ambivalens, konfúz képe formálódik meg a történetekben, a meg nem értett, hozzáférhetetlen, de vágyott térként prezentálódik.⁹

Az átmeneti terek közötti lét-utazások egy kelet-európai absztrakt térképet formáznak, mely egyszerre ambivalens és természetes, élhető és taszító, külső, idegen szempontból ámuldozásra készítet, mint a berlini lányt: hogy lehet ezen a tájékon élni, ugyanakkor egy születéskor speciális túlélőkészlettel ellátott fajt feltételez – „*Olykor Anja azt érezte, hogy kelet-európainak lenni, az egy másik állatfaj*” (132.) –, amelynek biztosított a túlélésre kódolt, szűkreszabott, „fénynélküli” egzisztenciája. Miként a Le Corbusier-ház múzeumává való átalakításakor felvetül, hogy „*amikor tervezték, valahogy minden világos volt. Legalábbis megvilágítható. Ez a pillanat, gondolta Anja, most már alighanem örökre hiányzik Kelet-Európa történetéből.*” (77.)

Időszintek, „történelem”

A szöveg időstruktúrája a terekéhez hasonló: átmeneti korszak átmeneti idejét írja le. Állandó, megfoghatatlan jelen idő telepedik a szövegekre, valami körülírhatatlan, nehezen megfejtendő, ellentmondásos múlt és megnevezhetetlen, kerülgetett jövő között: „*Egyelőre semmi nem lesz, csak van.*” (18.) A kilencvenes évek romániai és magyarországi „közállapotok” képei, villanásai, arcai jelennek meg, utalások és asszociációk, mínuszos „horpadt idő” (168.), női és férfi idők és időérzékelések. Ám a téridő megértéséhez/megértetéséhez hozzátartozik egy történelemlecke „nem csak külföldieknek”: Anja egy idegennek, Carlának próbálja elmagyarázni a jelenen (az épp akkor zajló, a migráció problémák megoldatlansága miatti párizsi gyújtogatási ügyeken) keresztül a múltat. Egy idegen, „külső” megfigyelő nézőpontjából diszkvalifikálódik az is, ami egy, a közösségi mítoszokat¹⁰ leépí-

9 Vö.: Demény Péter *Haza-szvit* című versével. In: Demény Péter: *A fél flakon*. Koinónia, Kolozsvár, 2007. 118–125.

10 Eklatáns szövegbeli példa erre a(z) iróniát nem nélkülöző Wass Albert-verset szavaló, pályázati pénzből finanszírozott versmondási(?) est bemutatása egy örök kultúrszervező nézőpontjából: „*no nézd csak, miből lesz a cserebogár... szavalni ugyan nem tud, de már jó kis alakja van... és jól választotta a verset, Wass Albert, ettől itt mindenki összepisili magát, hát szép is, meg mennyire igaz van, kurvára nehéz az élet így, hogy évszázadokon át elnyomtak minket [...]* de mit röhögnek ezek itt a hátam mögött, na persze, ki más volna, attól, amiért egy kicsit műveltebb a nagy átlagnál, még nem kéne ilyen fenn hordja az orrát, ezek a gye-

teni igyekvő múltértelmező számára egy érdelemmentes, a küldetés-narratívákon kívül helyezkedő álláspontból problematikus volt: a romániai nacionalizmus elbeszélhetősége, amely „korántsem volt ártatlan. A Romániában élő nemzetiségektől megvonták a jogot a saját nyelvhez, kultúrához, intézményekhez. És ez akkoriban nem pénzkérdés volt, hiszen az, hogy elrendelték, a könyvekben szereplő magyar vagy német helységneveket át kell javítani román megfelelőjükre, semmivel sem volt takarékosabb megoldás. Például a *Fuccsregény, l'art pour l'art*, csak úgy jelenhetett meg, ha benne Szatmár helyett Satu Mare szerepel.¹¹ Carla ezt nem értette, két idegen név, hát nem mindegy?” (145.) A kommunizmus társadalomra tett hatása sem egy lezárt, kiismerhető és elmondható/továbbadható történelmi „akta”, nincs fogalmi rendszer se, amely által a múlt nyelvi relikviái nélkül megjeleníthetővé válhatna, a nyelv nem biztosítja a sallangmentes megközelítési módot, amely azonban önreflexív megnyilatkozást is működtet: „saját korunk megértésének igényéhez hozzátartozik az is, hogy a posztkommunista társadalmak hagyományos értékek utáni sóvárgását megértsük. Húsz évvel ezelőtti közhelyekben beszélek, uramisten!” (39.) A történetforgácsokban egy relativizált moralitásfelfogás tematizálódik, a megkövült panelekben gondolkodó, a korszak által használt – Bodor Ádám prózájában is alkalmazott – sematizált, bürokratikus nyelvet alkalmazó „történelem”-közelítés sem kedvez a vágyott „objektivitásnak”.

Én-narratívák

A szövegbeli töredezettség és szétszórtság az én-narratíva megalkothatóságának is gátja: Anja története(i), identitása(i) a saját elbeszélései és a róla szóló megszólalások alapján és által konstruálódik és disszeminálódik egyszerre. A Pesten doktoráló, Kolozsváron szerkesztő-oktató fiatal, de(!) érett bölcsész, határozott, saját köreiben celebritásnak tartott nő *úton van* egy kiüresedett, tét nélkülivé vált kapcsolat és egy megmagyarázhatatlan, emocionális, szenvedélyesen újat ígérő szerelem között. Ez az útonlét a konkrét Kolozsvár–Pest, Kolozsvár–Szatmár stb. út-tereken kívül leginkább önmagában mozgó, sokszor inkább (egy) helyben való járáshoz hasonlít. Önmaga keresése során az identifikációt biztosítható genealógiáját is kutatja, de szétszórt életű szüleinek története sem biztosítja az önmegértés, még kevésbé a megnyugvás távlatát. Önmagához, másokhoz és a „világhoz” való viszonyának megfogalmazásához való tapasztalat nélkülözhetetlen része a Másik, önmaga másikának keresése, akár Anja is mondhatná a Merlau-Ponty által felvetett másságigény létrehozására vonatkozó gondolatokat: „Szüksége(m) van a másikra, hogy részese legyen(ek) a világ szerteágazó összefüggéseinek, a világban való részesedés szempontjából elengedhetetlenül fontos a másik létezése. A másik, mint egy másik önmagam, »már« itt van, amikor körülnézünk a világban, és elindulunk a világ ösvényein.”¹² (Kiemelés az eredetiben.)

Anja idegen a környezete számára, nevének idegensége tematizálódik is a szövegben: „ez valami szláv név [...] bár egy időben a németeknél is divatnév volt az Anja” (43–44.), idegensége (főként szűk körű „híressége”) olykor imponálóan hat saját maga számára, de reflektál saját túlintellektualizált megnyilvánulásaira is. Identitásának közösségi meghatá-

---

rekek mindent megtesznek, hogy szépen elmondják a verseket, na jó, régi versek, nem olyan divatos érthetetlen szavak, amelyet naponta százat tudnék írni, régebben az embereknek voltak érzései, nem mint ma”. (188.)

11 Utalás Láng Zsolt: *Fuccsregényére*. Kriterion, Bukarest, 1989.

12 Losoncz Alpár megfogalmazása Merlau-Ponty nyomán. In: *Európa-dimenziók*. Forum, Újvidék, 2002. Idézi: Bányai János: *A saját és az idegen. Hungarológia és kisebbségi tudományosság*. In: uó: *A védett vesztes. Kisebbségi magyaróra II*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 2006. 75.

rozottsága alóli kitörési vágy dominálja cselekvéseit, azonban a vágyak szublimálódnak, nem szerzünk tudomást arról, hogy célt is érnének.

Dani figurája több szinten reprezentálja a szövegbeli másságképet, amelyben ugyan sehol nem jelenik meg expliciten, de a vélhetően cigány származású szereplő nem csak epizodistaként való szerepeltetésével az etnikai (szét)szóródást is biztosítja a szöveg. Dani, a hosszú fekete hajú, indulatos, húszéves kamasz, aki mindig tele van gyanús nőügyekkel, Anja számára (talán mássága miatt is) egyszerre vonzó, izgató jelenség, de ugyanakkor idegen is. Mássága, idegensége többszörösen terhelt: Dani világhoz és Anjához való viszonyulásában, illetve „problémamegoldó” képességében. Dani szétszórtsága önmagakeresésének is eredménye, (szintén problémás) családi háttere, Oidipusz- és egyéb komplexusokkal terhelt anya-, illetve önmagában is apját gyűlölő apaviszonya, frusztrációja, a világban és önmagában való tájékozódás hiánya diszperzáló hatással van rá: különböző vallások, filozófiai gondolatok felszínes áramlatai keverednek benne, a családját szétverő apai agressziót ortodox böjttel szándékozik eliminálni, saját tehetetlenségének leplezését pedig pragmatikus módon tálalja: pizzériát tervez nyitni, kurrens szlogenekkel körítve: *„Verseny van. S ha te ezt nem veszed figyelembe, egyszerűen kifosztanak. De engem már nem.”* (6.) Többirányú kulturális, vallási, filozófiai „tájékozódásának” lecsapódása a *„Mindig a másik ember arca az igazság”* (76.) parafrázis-megjegyzése is, ambivalens személy(iség)e, másképe, idegensége Anjában képződik meg: *„s a rikító ellentmondásoknak magamban próbálok helyet keresni. Minél többet tudok meg róla, annál idegenebb, és egyre jobban hiányzik. Kívülről is kellene látni a dolgot. Inkább hagyj, fiam, elkárhozni. Oké, engem nem a végeredmény érdekel. És lehet ugyan, hogy valamiért mondhatja ezt, de ilyen mondat, hogy »hagyom inkább elkárhozni«, ilyen mondat szerintem nincsen. Olyan van, hogy »menj a fenébe«, de az más, azt csak annak mondanám, aki nagyon közel áll hozzám, és alkalmasint elmennék vele. Na és a másik verzió, a testi? Ahhoz ismerni kellene az emberi beszédet. Az emberi beszédet és az emberi hallgatást.”* (91.)

Dani figuráját főként Anja, vagy a(z egyik) – Anja „fejébe látó” mindentudó narrátor nézőpontja alkotja meg, örök otthontalanságát nemcsak az állandó útonlét, hanem természetellenes, megjátszott allűrjei is biztosítják. *„Próbálta Anja elképzelni azt a helyet, ahol Dani fehér ingében és hosszú kabátjában otthon van. Mert az a szatmári ház nem tűnt olyan helynek, ahol Dani minden mozdulata természetes volna. Az anyjával mintha állandóan hadakoznának a kedveskedés leple alatt. Nyájás hadakozás. Ledér lepel. Ismerős. Dani idegen lehet a kemény bulizós helyeken is, pedig azt hiszem, mindent megtesz azért, hogy elfogadják.”* (160.) A mindenhez való alkalmazkodás igyekezete ellentétbe csap át, botrányoktól sem mentes kitörési gesztusai, az örökös vándorlást generáló, mindig másra vágyó, önmaga előli menekülései szabadságvágyát reprezentálják.

Kulturális másságok

A szövegekben expliciten jelenik meg a másik – főként, de nem csak a román – nyelv, abszorbeálva, beleolvasztva a magyarba – a köznapi, szlengesített nyelvhasználatot idézve –, pl. „csikő”, „hájj lá hájjaljj”, amely frázisok a hiányzó, lábjegyzetelt¹³ magyarázat nélkül a románul nem tudó olvasók számára a „lokális egzotikumot” biztosítják. Ezek a *locusok* már túllépnek a főként a hetvenes-nyolcvanas évek romániai belvilágát képző, pl.

13 Lásd Demény Péter *Visszaforgatás* című regényét, ahol a „vinetta” szót (véleményem szerint hibásan) lábjegyzetelték. Bár a 9 kilóban is feloldja a(z egyik) narrátor az „úgynevezett muzsdéj”-t: „fokhagymás, boros szósz”. (79.)

Dragomán György *A fehér király* című regényében szereplő „karszám, elvették a villanyt, osztanak valamit, jálézár”¹⁴ stb. idioma-jeleken, a beidézett szavak, azok variatív, ironizáló felhasználása is az átmeneti korszak jegyeit, az interkulturalitás, a különböző kultúrák közötti másságok probléma- és „tragikum”-mentességét hivatottak bizonyítani: „háj lá hájlálj, így mondták [Anja szatmári unokatestvérei], mert az anyjuk román, és ezt is élveztem, ezt a kevert nyelvet, amit akkoriban beszélünk, tényleg volt benne valami mondén, azon a nyelven mondtuk, amelyiken jobban hangzott”. (13.)

A szövegbeli elbeszélő – pontosabban az általa elmesélt történetet lejegyző író – „Funár”-t (az ország-világ szerte ismert kolozsvári expolgármestert) is magyarosította, vagyis hangzás utáni, fonetikus változatában szerepelteti a nevét, s a beidézett személy köré formálódott közösségi narratívát is továbbítja: „– *Apropó, hogy van Funár? / – Mit mondhatnék? A padok... / – Nahát, ekkora röhejt nem látott még a világ: egy csikó patrióta nemzetiszínre festesse a padokat és a kukákat, ahova az ember a seggét meg a mocskát rakja...*” (21.) A román szövegrészek, megjegyzések mellett a román nyelvnek a használati, funkcionális jellege is előkerül a meg nem értettség kontextusában, egy „epizód szereplő” az orvossal való nyelvi kommunikációhiány miatt hagyja el az országot: „*úgy érzi, bármit mond, hamis*”. (96.)¹⁵

A mindig külső pozícióból érkező Másik ütközteti, megtöri, reflexióra készíti a homogénnek vélt belső pozíciót. Anja egy jóformán idegen, Bukarestből érkezett román lánytól, Andreeától kap egy (számára idegen mintázatú) pulóvert, de kevésbé a pulóver mássága, inkább az „ajándékozás” közvetlen, konvencionális határokat átlépő formája lepi meg. A kulturális másság és annak reflektáltsága kerül előtérbe: „*Elhárítani sem nagyon lehet, ez van, átfut az agyán, amit a közelség-távolság érzékelésének kulturális kódjairól olvasott valamikor régen.*” (33.) A különféle kulturális másságokkal azonban leginkább Dani családjával való találkozása szembesíti Anját, a „rikító ellentmondások” sora a rokonok öltözetének – amely egyúttal etnikai beazonosíthatóságuk kódja is – érzékelésével bővíti: „*Hosszú, színes szoknya volt rajtuk, köténnyel, az is színes, virágos, csak másféle, mint a szoknya, felül színes blúz, és mellény is. Nagyon szép lányok voltak, csak kidüllesztették a hasukat. Anja köszönt nekik: sziasztok. A lányok jól megnézték, és nem válaszoltak.*” (121.) Az idegenség érzékelése kölcsönös, a másság, ezúttal a civilizációs, kulturális különbségekből fakadó kiszolgáltatottság érzése azonban egyéni: Anja számára nem is a „Nadara dilló”-megjegyzés (amit vélhetően az esemény történetkor nem is ért) bizzar, hanem az ajtó nélküli, udvari „fabudi”, ahol – „mintha ezer szempár lesné” (uo.) –, szükségét végezni kényszerül. A látottak feldolgozása a színhelytől való eltávolodás után, a bibliai helyzetet parafrázeáló magára maradottságában is problematikus, „felfoghatatlan”, Dani úgy mutatta meg magát – családján keresztül –, „*hogy ő maga nem volt ott. Az anyja, az unokahúgai, a rozzant kapu, az alig bebutorozott ház, a piac. Tűnj innét, míg szépen beszélünk, mind ezt jelezték. [...] Képek cikáztak a fejében.*” (139.) A többféle és több szinten megmutatkozó, rétegekben elkülönülő, „cikázó”, ide-oda mozgó másságok képe, a másképek együttléte, szövegrészekbeli konglomerátuma és összehatása adja ki a történetek alaprétégét.

14 Dragomán György: *A fehér király*. Magvető, Budapest, 2005.

15 Az országból el-, menni vagy maradni"-jelenség a kilencvenes, átmeneti évek alternatívájaként tematizálódik a szövegekben, az „itt mindenki előbb-utóbb megpattan”-tól (96.) „Csak azok maradnak itthon, akik nem piacképesek a nemzetközi porondon. / – S néhány éheltetlen alak. / – Marhaságokat beszéltek, néhány éven belül itt... / – Hagyd ezt a dumát a politikusokra, szívi, őket legalább fizetik ezért.” – álpárbeszédekig. (96.)

A nemcsak emberi másságképeket, hanem etnikai, kulturális másságokat is elbeszélő történetek a vallási másságokat és különbözőségeket is felvillantják. A keresztény, vagy inkább keresztény hagyomány – amely nemcsak a 119. zsolttár szerkezetére, hanem annak az isteni törvény betartására utasító szellemiségére is utal –, a bibliai történetek intertextuális és parafrázeált beidézésén kívül megjelenik a buddhizmus is (egy lakótelepi Tibetet járt „helybéli” személyében), utalások a védikus irodalomra, a ramadánra és az ortodoxiára. Ez utóbbi több nézőpontú megközelítése az interkulturalitás perspektívájából fontos szövegjelenség.

Ortodoxia

A szövegrészek nem kronologikus rendben történő összefűzésének nyilvánvaló példája Dani böjttörténete, amibe a pápa tanácsára bevonta Anját is. Az időrendben később beszúrt ortodox pópás jelenetek és annak hatásaként jelentkező böjtről közvetve az összefűzött történetszövegek elején szerzünk tudomást egy furcsának tűnő, (a kezdetben) megmagyarázhatatlan gesztus révén: Dani csak éjfél után iszik sört. Ebbe a történetbe vonja be később Anját is, aki – bár kételkedik benne – magára vállalja Ionuț ortodox pápa, Irimia szerzetes tanítványa által a szerelmére rótt tizenhárom hetes böjtöt: huszonnégy órás szigorú étel-ital tilalom az apai agresszió eltüntetéséért. A számtalan narrátor közül az egyik ennek a pópának a hangján szólal meg, aki ipari mennyiségben és szalagmunkaszerűen osztja ki híveire és az idegen hozzá fordulókra a kívánt hatás elérése érdekében a böjtöt: „És mindjárt itt a következő. Egyre messzebből jönnek el hozzám, Isten alázatos szolgájához, mert más nincsen ki segítsen szegényeken. Ó, milyen nyomorúságos életek vannak – s nekem mindezt látnom kell! [...] Rossz szám ez a tizenhármass, a Gonoszé... Á, most már mindegy. Az apjának, annak az iszákos állatnak kellene böjtölnie, nem a rózsás bőrű gyerekeknek. Akiből előbb-utóbb ugyanolyan iszákos állat lesz, mint az apja. Jobban tenné, ha beiratkozna hozzánk a szemináriumba, legalább ő megmenekülne, mert ezek a családok teljesen reménytelenek. [...] Irimie atya is böjtöt írt elő ilyen esetekben. Mikor azt kérdeztem tőle, miért, azt felelte, hogy Isten útjai kiszámíthatatlanok, az ember nem tehet semmit, csak várakozik, azoknak a szerencsétlen embereknek viszont szükségük van arra, hogy érezzék, ők is csinálnak valamit. Böjtölni az is tud, akinek nincs mit ennie. Fizetniük meg azért kell, hogy érezzék az áldozat súlyát. Sok ember kereste meg Irimie atyát, de lám, hozzám még többen jönnek. Üldöggelnek pakkjaikkal, remélem, valamelyikük hozott libát, várják, hogy Mărioara beengedje őket hozzám.” (73.) Ionuț pápa története beleillik a standard ortodox szerzetes narratívákba – és a Selyem-szövegek nemcsak a nevek hasonlóságából és a szerzetes papok gyerekkori, szinte azonos történeteiből adódóan kötődnek Láng Zsolt *Bestiárium Transylvaniae*. *A tűz és a víz állataiban*¹⁶ megjelenő ortodoxia-képhez (bár a Láng-regényben – az ortodoxia szövegkonstituáló szerepe miatt is – sokkal nagyobb teret kap a görögkeleti vallásnak és az egyháznak a bemutatása), hanem szövegszerűen is megjelenik az ég leírhatósága: „ez itt a víz, ez a tűz, s így van az ég – szó szerint: tűzvíz.” (48.)

Ionuț pápa hétéves korában került Irimie atyához a kolostorba (mint a Láng-regényben szereplő Eremie), akihez testileg-lelkileg férközvén vált utódjává, tőle örökölte a „mesterségbeli tudást”, s akit azóta „az Úr magához szólított, békés öregségben, étellel betelten távozott, s még megadatott látnia a civilizáció minden vívmányával fölszerelt kolostorkomplexumot, amivé kis kolostora '89 után fejlődött, a Soros Alapítvány támogatásának hála.” (75.)

16 Láng Zsolt: *Bestiárium Transylvaniae. A tűz és a víz állatai*. Jelenkor, Pécs, 2003.

Az elbeszélői ironiát és távolságtartást nem nélkülöző beszédmódok által közvetített ortodoxia-kép ezen idegen vallás iránt „érzett” kulturális másságra-idegenségre utal. Anja számára a „nálunk nem” szokás narratívája fogalmazódik meg, a csodálkozáson túl igyekszik intellektuálisan viszonyulni Dani kérdéséhez, támpontokat keres a böjt mikéntjének és hatásának értelmezéséhez, egy későbbi, a temporalitásnak való kiszolgáltatottságra utaló idézetten kívül – „[...]»(Meg kell itt jegyeznünk a böjt hatását: elsősorban nem aszkézisként teljesedik be, hanem mint amit kivon az időbeliség elemesztő rendjéből.)«» (220.) – nem kerül közelebb a böjtölés „misztériumához”, bár („áldozatok” és meg nem értettség közepette) betartja a tizenhárom hetes kúrát. „Hát azért, mert megkért[e] rá [Dani].” (78.) Anja önként veti alá magát a – mágiát itt csak nyomokban tartalmazó, inkább álmisztériumot jelző – ortodox (de interkulturális közegekben egyre inkább terjedő) hagyománynak, cselekvésében több a (kulturális) másság iránti nyitás, kíváncsiság, mint a misztikum befogadására, vagy akár a várt eredmény – a Dani családját megülő „átok” – feloldására vonatkozó hit. A túlzott racionalitása sem engedné közelebb a (lehetséges) misztikum befogadására, noha időnként létcélként fogalmazódik meg számára az irracionalitás vágya: „Mindig mindent érteni akarok, ez a baj. Hát most nem. Atéltni tetőtől talpig az irracionalitást, az érthetlenség színültig telt kelyhét egy hajtásra kiinni – az adott helyzetben ez lett Anja ambíciója” (61.), amely végül is csak ambíció marad.

Egyház és hatalom (nem csak) múlt rendszerbeli összefonódása, vallás és pénz, hit és hatalom kapcsolata, társadalmi rendszerképző szerepe nyilvánul meg Irimie korábbi tevékenységeit felvillantó történetrészekben. A pap kiszolgált az elvtársakat, „s azt is tudta, hogyan kell viselkednie, ha ezekben a nehéz időkben a kolostorát fönn akarja tartani, netán még azt is szeretné, hogy virágozzék az úr dicsőségére. Az elvtársaknak bőséges lakomákat rendezett, csak ő tudja, honnan teremtette elő a hozzávalókat, amikor az egész ország jóformán éhezett. A lelkiismerete is nyugodt volt, hiszen az ellágyult elvtársak nem győzték áldani Szeplőtlen Szűzanyáskánkat.” (74.) Az ortodox egyházzal kapcsolatos kortárs sztereotípiák, gondolatklisék szövegszerű megjelenítései keverednek a ráció felől érkező, a kelet-európai fatalizmust, álmiszticizmust, szerepjátszást elítélő megnyilvánulásokkal.

Arcok, testek

Egy múzeumbeli „Listen to me” installációk révén képződnek meg a szövegbeli *arcok* – arcképek és hangképek összefonódásából, a behunyt szemmel zenét hallgató figurák az arcukat kínálják fel interpretatív célokra, az arcokról leolvasható jegyek, nyomok alapján formálódnak a külső tekintet alapján rájuk vonatkoztatott identitások. Az egyik arcról lerí, hogy „van identitása”: balkáni arc, balkáni zene, „nekem persze tök monotonnak tűnik ez a zene, de hát ott ilyen az élet” (240.) – mondja a múzeumlátogató, arcvizsgáló elbeszélő, világot formálva a lehunyt szemű, önmagukat a zenének átadó, környezettől magukat elszigetelő emberi mozgóképekről. „Jól sejtettem, ez a nő valami exkluzívabbat szeret, finom, változó ritmusok... szaxofon... valaki azt mondta, hogy ez a hangszer hasonlít leginkább az emberi hanghoz... és emberi hang nincs is más ebben a zenében, csak a szaxi. Sok ember között lehet egyedül, ismerős. Hosszú, sötét szempillák, sötétbarna haj, szája egyszerre érzéki és tartózkodó. Az emberi test kilenc sebéből hét az arcon van. Ha tud rólok, nem könnyű fölfedni őket. Bizalom van ezen az arcon. És készenlét. Bármikor véget érhetne a zene, nem jönne zavarba.” (242.)

A testiség szövegbeli jelenléte már a szövegeket összefoglaló címmel kezdődik: a 9 kiló a testi átalakulás, a kiterjedés, a változás jegye és jele. A szövegrészekbe többször beidézett védikus irodalmi alpmű, a Bhagavad Gita az emberi testet kilenc nyílt sebnek

nevezi (167.) (erre utal a fenti idézet is), ebből kettő a szem, amely az *arckép* meghatározó részeként az átmenetet és az átjárást jelképezi a testi és szellemi/lelki szférák között. Kettős funkciójából adódóan a belső világba vezeti a külvilágot, és a külvilágnak közvetíti a lélek jelzéseit.¹⁷ A „hang-arcok” azért hallgatták lehunyt szemmel a zenét, hogy elzárják magukat a külvilág zavaró zajaitól, morajlásaitól. Anja és Dani viszont a (*nagy boldogság*) című Házsongárdi temetői jelenetben egymás tekintetébe lépve keresik egymást (valamint a szerelmet és a boldogságot), egymás szemébe behatolva vélik (vagy inkább „vágyják”) elérhetőnek a másikat. Láng Zsolt *A tűz és a víz állatai* című regényéből ismert „*tekintet, amely kiterjedést ad a semminek. [...] amely kifordítja a rejtezőt, a megtorpanót betaszítja az éhes szakadékbá; amely átveszi a mesemondást, és kiszabadítja belőle azt, ami csak utánczat.*”¹⁸ – mondja saját önmagába fúródó tekintetéről Eremie, amikor Despotes, vagyis önmaga figurájába lépve követi tekintetével cselekvéseit. „*És ha két ember így, vagy másképp, áthattotta egymást, attól még teljesen függetlenek is maradtak egymástól. Nagy boldogság, az volt*” – olvasható a 9. könyvben (152–153.). A szem nem csak lát, hanem látat is¹⁹, saját tekintete hiányzik Anjából, amikor elutasítja a Danival való találkozást: nem akarja láttatni magát. Dani tekintete, átható nézése lemeztelenítő hatással bír, ruhátlanul a testi kitarulkozás védtelensége mutatkozik meg: „*Képzeld magad elé azt a sötét szempárt, amint téged néz, s hiába választottad ki oly gondosan a legjelentéktelenebb, leghétköznapiabb ruhadarabokat, mondjuk barna kordbársony nadrág, barna félcipő, fekete pulóver, vagy mondjuk: zöld, teljesen mindegy, mert abban a tekintetben meztelen vagy.*” (14.)

Írás-hézagok, elhallgatások

„Az írás [...] megnyit egy teret, amely ösztönzi a mozgást, a migrációt, az utazást. *Involválja bizonyos távolság beiktatását önmagunk és identitásunkat meghatározó kontextusok közé*”²⁰ – a Selyem-szövegek írás(módj)a is a vándorlást imitálja: valószínű/valószínű és valószínűtlen/valószínűtlen szövegtereken, amelyekben a „*A valószínűség helyei hézagok.*” (95.) A szavak, mondatok, szövegrészek közötti hézagokban, résekben, az általuk behatárolt hiányban fogalmazódik meg az, ami elmondhatatlan, leírhatatlan, de mégis hallhatóvá válik.²¹ Az elhallgatások a szövegekben és a szövegek között egyaránt „megmutatkoznak”, a gyakran használt dialógusforma is erre játszik rá. A töredékesség, megszakíttóság teszi lehetővé a diskurzust, Blanchot-val szólva: a szünet teszi lehetővé a beszélgetést, a megszakítás a váltást: „*A beszéd hatalma megszakad, és a megszakítás oly szerepet játszik, amely alárendeltnek tűnik, pontosabban az alárendelt váltakozás szerepének, ám ez a szerep oly rejtélyes, hogy magának a nyelv titkának a hordozójaként jelenhet meg: a mondatok közötti szünetként, az egyik beszélő szüneteként a másikkal szemben, és figyelmes szünetként, az egyetértés szüneteként, amely megkétszerezi a kifejezés hatalmát.*”²² A konk-

17 Vö.: David Fontana: *A szimbólumok titkos világa. Jelképek, jelrendszerek és jelentéseik.* Tericum, 1995. 58.

18 Láng Zsolt: *Bestiárium Transylvaniae. A tűz és a víz állatai.* 398–399.

19 Vö.: Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György: *Jelképtár.* Helikon Kiadó, Budapest, 1995. 203.

20 Iain Chambers: *Vándorlás, kultúra, identitás.* Helikon, 2002/4. 436.

21 Lásd: Wolfgang Iser: *Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete.* In: Kiss Attila Attila – Kovács Sándor s. k. – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes Könyv I.* Ictus és JATE Irodalomelméleti Csoport, Szeged, 1996. 241–264.

22 Maurice Blanchot: *A megszakítás.* In: Athenaeum. *Más(ik) – lét(e).* 1995. 4. füzet. II. kötet. 133.

rétan és szimbolikusan rongyos, vándorló történetekben „két külön szöveg megy, csupán a szünetek vannak tekintettel egymásra”. (160.)

A „szabad akarattal”, a döntés lehetőségével való „élés” nemcsak a szerelemhez, az isteni törvények betartásához való viszonyt problematizálja, hanem az írhatóságét is: „*de hát mit tehetnék én, aki csak addig vagyok, míg ezt a történetet írom? Kezem, ha nem is hideg, de meg van kötve. Hogy ne oldhassam meg a helyzeteket. Csak nézem, ahogy mennek a kihalt utcákon. S ha nézni nem bírom, szárnyammal eltakarom szemem. Mert ezt szabad nekem: szárnyakat kitalálni, hogy szemem eltakarjam.*” (25.) Ahogy nem az egyén, az „én” (jelen esetben Anja) dönt cselekvéseinek lehetőségei között, az írás is leírhatóság és leírhatatlanság között mozog, a szövegek törésekkel terheltége a „jelenetek” végéig tart.²³ Amolyan „*Kint sincs senki, bent sincs senki, koccintsunk csak!*”²⁴ jelenetek sora tartja össze a széttartó szövegeket, ahogyan a fentiekben „megszóltatott” másság/idegenség megközelítés is a(z egyik) narrátort idézve zárul: „*És itt most átadom a szót, mert ha nem, még a végén mindent szép sorba teszek és megmagyarázok, minden semmi kis sorsfordító eseményt, amit ugyanúgy nem vettem észre, mint ti.*” (194.)

---

23 Vö.: „*Tartsam a kezemet a törésen a jelenet végéig?*” (82–83.)

24 Egy (a kolozsvári színházban hosszú éveken keresztül nagy sikerrel játszott, kultikussá vált) Ionesco-darabnak, *A kopasz énekesnőnek* a beidézése. (11.)

Tóth Csilla

Történeti tudatregény

Spiró György: Tavaszi Tárlat

Spiró György új regénye érdekes és fontos, bár nem minden részletében sikerült művészi kísérlet. Törekvése szerint mentalitástörténeti tanulmány, művészi eszközei szerint történeti tudatregény. A mentalitástörténeti tanulmány következtetése, hogy a Kádár-rendszer öncsaláson és felejtésen alapult, ezt eddig is tudtuk. Ami új és igazán értékes a műben, az az a kérdés, hogyan léptek működésbe ezek a tudati mechanizmusok, és hogyan váltak cselekvésformáló erővé. Igazi témája nem 1956, az író figyelme az azt követő eseményekre irányul. A kérdésfelvetés egyszerre igényli a példázatot és a realiztikus tudatábrázolás eszközeit.

Középpontjában a létrejövő Kádár-rendszer kisemberének tudata áll, és ezzel együtt a rendszer legitimációjának a problémája. Ezt az összetett kérdést egy szereplő nézőpontjából ábrázolja, ami kizárja az egyébként korszerűtlen történelmi tabló vagy a többszólamú nagyregény megvalósulását. Viszont tág teret nyit a történelmi esemény és a mindenkori kisember viszonyának parabolisztikus ábrázolására. Spiró ismert törekvése a hitelességre, a történeti források iránti szenvedélye most is újsághírek, valódi események köré építi a cselekményt, s ezek az történések nem a forradalomhoz (hiszen abból a hős kimaradt), hanem a forradalom utáni megtorláshoz kapcsolódnak. Lényeges, hogy a hős *ezeknek* a folyamatoknak a részese. A történelmet, a megtörténtet Fátray Gyula életében a fenyegető, majd elejtett koncepciók per és az 1957-es május elsejei felvonulás képviseli.

„Hősünk” (a mi hősünk, a miénk, azoké, akik itt vagyunk) így olyan antihős, aki nem vett részt az eseményekben, majd a nem cselekvés filozófiáját tette magáévá, és meg van győződve az új hatalommal szembeni ártatlanságáról, valamint filozófiájának a túlélés szempontjából való tökéletes helyességéről. Abban hisz, hogy kimaradhat a történelemből: ezt jelképezi az aranyérműtét és a forradalom kitörésének groteszk egybeesése. A politikai passzivitás, a rendszer kérdőjelek nélküli elfogadása a túlélés biztos módjaként jelenik meg tudatában.

A parabola második lényeges összetevője, hogy hősünk a menni vagy maradni dilemmájában a maradást választotta. A regény idejében Fátray lábadozása pontosan arra az időszakra esik, amikor a határok még nyitottak voltak. Az emigráció csak a kevesek, a bátrak sorsalternatívájaként merül fel a műben, az anyagi, magánéleti sikeressége és többlettudása révén a valóságtól kellőképpen eltávolított ügyvéd fiának az alakjában.

A hősformálást a történelmi eseményekhez való viszony határozza meg. Látszólag ez az elv érvényesül a parabolyszerű karakterépítés harmadik összetevőjében is: olyan hősről van szó, aki elfogadja, jelenlétével legitimálja a rendszert, s ezt a felvonulási menetbe való bekapcsolódása jelképezi. Az addigi formálási elvnek viszont ellentmond, hogy a május elsejei felvonulás a mű világában nem a mindig konkrét döntési helyzetekben megmutatkozó valóságos esemény, hanem a regény egyik központi kérdésének, a legitimáció erőteljes szimbólumaként jelenik meg.

A regény másik fontos művészi eszköze a realiztikus tudatábrázolás: a mű a kialakuló Kádár-rendszer és az azt éltető kisember tudata találkozásának jellegzetes megvalósulásait kutatja. Műfaját tekintve történeti tudatregény. A magánéleti aspektusok csak a rezsimre való lehetséges reagálás (kitörés vagy kritikátlan folytatás) szempontjából érdekesek: a feleséggel nem lehet disszidálni, a fiú mulysága, akaratgyengesége apja mentalitásának hú tükörképe.

A példázatszerűség szempontjából túlságosan egyértelmű szimbólumokat (pl. a tyúk megölése, az apa-fiú viszony, a szembetegség motívuma) sikeresen ellenpontozza a regény narratív struktúrája, melynek középpontjában a Kádár-korszakot legitimáló, „jámbor” kommunista tudatának ábrázolása áll. A történeti tudatregény művészi szempontból legerősebb eszközei a fokolizáció finom átcúsztatásával a hős tudatának megkettőzése, és ezzel egyidejűleg önreflexiójának, valóságérzékelésének elbizonytalanítása. A regény másik lényeges, de kevésbé újszerű formáló elve a hatalom által átformált tudat megjelenítése, a fenyegetettségben tartás eszközeinek, a koncepciók perек, a káderéletrajzok sémáinak nyelvben, világértelmezésben való megjelenítése.

Jó példa erre Fátroy munkába való visszatérésének jelenete. Amikor újra megjelenik a munkahelyén a kollégák ugratása („*Tudjuk, hogy disszidáltatok, hiába is tagadod...*” 37.) egy pillanat alatt koncepciók perbe vált át. A kedélyes viccelődés nem a hős későbbi perbe fogásának előreutaló eleme, hanem a hatalom büntetőmechanizmusainak tudatba való beépültségét, elsajátítását tükrözi. Az elbeszélő minimális jelenlétére korlátozott, több személy részvételével lefolytatott, egyre fenyegetőbbé váló beszélgetés rövid, szaggatott mondatai politikai perré, bűnvádi eljárásá épülnek fel, valóság és fikció megkülönböztethetetlenül válik. Kevésbé erőteljes hatású jelenet, de hasonlóképpen a kulturális minta és tudat kapcsolatát tematizálja a párttitkárral folytatott beszélgetés, Fátroy idézett monológja a káderéletrajzok mintáját követi („*Elmondta: náluk a családban egyik ágról sem volt vallásos senki, nem jártak zsinagógába...* Az ő szülei magániparosok voltak, szűcsök, szorgosak és nagyon szegények...” 76.). E szempontból a regény egyik gyenge pontja, amikor a kulcsszereplőről (Szász Lali) többlettudással bíró elsődleges elbeszélő és nem a hős él a koncepciók per vallomásainak szöfordulataival („*Kandó Laci igazolóbizottsági tárgyalásán ismerte meg a népbíró dr. Szász Lajost 45 nyarán.*” 192.). Ez a rész ellentmond a regény narratív koncepciójának, melyet már a koncepciók pert idéző jelenettől kezdődően a hős személyének megkettőződése (egy olyan Fátroy, aki bűnös, mert részt vett a forradalomban) jellemez. A fokolizáló, a hős munkahelyéről való eltanácsolásával kezdődően már nem egyszerűen az eseményeket (perét), hanem önmagát vizsgálja, így a fokolizált tárgy megkettőződik. A kezdetben figurális, a történeteket a hős szemével figyelő elbeszélő egyre inkább átadja a helyét a megfigyeltre és megfigyelőre oszló hősnek. Az elsődleges elbeszélői közlés ilyenkor tisztán a hős mozgásának közvetítésére korlátozódik („*Átment a presszóba.*”), ami gyakran váltakozik a szereplő saját, környezetére vonatkozó, másodlagos elbeszélőként megfogalmazott kijelentéseivel („*Két férfi jött be a presszóba, leültek a felső szinten... Titkosrendőrök, engem figyelnek*” 194.) és önreflexióival („*Na ne. Lassan beleőrülök.*” 194.). A hős saját érzékleteire és a valóságra vonatkozó kognitív megállapításai folyamatosan elbizonytalanítva jelennek meg („*Pár pillanatra elaludhatott, mert lebukott az asztalra.*” 193.), („*Odabenn mintha most több munkásör és civil örködött volna, mint három nappal korábban. Lehetetlen, rémeket látok.*” 173.) vagy („*Most mintha nem beszélt volna senki. Nem nézett rá senki. Az asztaloknál éppen úgy ettek, hogy éppen öfeléje nem fordultak. Ők nem is hallhatták.*” 131.) A hatalom fenntartásának sémáit átvevő tudat önmagát is a hatalom szemével, bűnösként, gyanúsítottként szemléli, elveszíti valóságérzetét. A regény legértékesebb jelenetei ennek a torzító mechanizmusnak a működését szemléltetik, méghozzá úgy, hogy a folyamatba bevonják a megfelelően kondicionált közép-kelet-európai befogadói tudatot is. Ilyen például a feleség elbeszélése a Tavasz Tárlat kudarcáról, ami szorosan kapcsolódik a regény parabolisztikusságához is. Úgy tűnik, hirdelen az egész család élete rácafol a közéleti nem cselekvés, kívülmaradás filozófiájának gyakorlati megvalósíthatóságára: Fátroyt perbe fogják, munkahelyéről (nem hivatalosan) elbocsátották, a feleséget feljelentették, sőt még a gyerek is beírást kapott az ellenőrzőbe, mivel „*szándékosan hamisan énekelt*” (185.). Lényeges, hogy minden elbeszélői kommentár hiányzik innen. A feleség elbeszéli a vele történeteket, a férj hallgat, az elsődleges elbeszélő csak a hős testi reakcióit írja le („*Nem tudott odáfigyelni a feleségére, zsibbadtak a végtagjai, mintha megszűnt volna a vérkeringése, a szíve örülten verdesett. Igyekezett nem leszedülni a hokedliről.*” 185.). Semmilyen utalás nincs arra, hogy a három esemény között összefüggés lenne, ehhez a befogadó Kádár-rendszerben formálódott tudata is szükséges, hogy értsük: a három esemény között összefüggés lehet, sőt kell, hogy legyen, minden racionális megfontolás ellenére. A megjelenített, a rendszer által átörökített félelem mondatja ezt velünk.

A mű parabolisztikus jellege és a hősalkotás némely ponton feszültségbe kerül egymással. A karakterépítés hangsúlyos eleme a hős zsidó kispolgári származása, s a regény annak ellenére, hogy több ponton felvillantja a Rákosi-rendszer káderpolitikáját (az antiszemitizmus ébren tartása a népi, illetve a polgári káderek egymással szembeni kijátszása révén) mégis elejti a kérdéskört. Ilyen pl. a regény elején élesen felvetett „mi-tudat”, a zsidó csoportidentitás fenyegetettségeként való permanens jelenléte („*Ha innét egyszer kimennek az oroszok, minket kibelegznek!*” 23.). A zsidóság ötvenes évekbeli helyzetét érintő újabb történeti kutatásokkal egybevágóan a regény cselekményelemei. Az antiszemitizmus államhatalom általi tudatos, de rejtett fenntartásának eszközei a zsidók tanácsadó testületekbe való száműzése, vagy a másik oldal megfigyelésének feladata volt: Fátroyt meghívják ugyan az Országos Tervbizottságba, de munkahelyi pozícióját tekintve nem kerülhet feljebb, Kati új munkahelyén pedig jelentéseket kényszerül adni. Ugyanakkor mégsem mondható, hogy a regény központi témája zsidók és magyarok Shoah utáni, ötvenes évekbeli viszonya lenne. Sokkal lényegesebb a rendszer kritikája, annak *mindenféle* partikuláris csoportidentitással szembeni intoleranciája. Fátroy készülő perében lényeges, hogy mindegyik vallási felekezetből szerepelnie kell valakinek, hogy a megfélemlítés és a bizonytalanságban tartás teljes legyen: „*A koncepció az érdekes. Kell egy horthysta tiszt vagy az ivadéka, kell egy református, kell egy katolikus, és kell egy zsidó.*” (230.) Szász Lali tanításai után a hős felismeri, hogy az ígért osztály és megkülönböztetés nélküli társadalom csak utópia: „*Pereket kohol, ártatlanokat ítél halálra, kínoz meg, küld büntetőlágerbe ez a rendszer, amely származás szerint ugyanúgy megkülönböztet, mint az előző, csak nem vérségi, hanem osztályalapon.*” (251.) Az egyén szabad választásán és teljesítményén alapuló, a partikuláris csoportidentitást a jogegyenlőség nevében elimináló, teljesítményen alapuló modern identitáskonstrukció megvalósítására tehát éppúgy nincs lehetőség, ahogyan a Horthy-korban sem volt. Nincs tehát semmi a regény szerint, ami a századokon átörökölt, „jövőtlenül parancsot váró”, gyűlölködő jobbágymentálitással szembehelyezhető lenne.

A hős nemcsak saját szituációját, de a rendszert megalapozó megtorlások kegyetlen logikáját is megérti. A regény a felismerés és a tudomásulvétel kognitív folyamatát ábrázolja, de a Kádár-rendszer mentalitásának rajza csak az utolsó lépés által válik teljessé: a rettegés, a megmenekülés, majd az élet újrakezdése lehetőségének egymásra következő stációi minden belső lázadást és rendszerről szerzett tudást felülírnak. A parabola utolsó elemeként Magyarország úgy válik a szerzői tézis szerint „*a hazug önképek és megalapozatlan illúziók országává*”, ahogyan hősünk ignorálja saját korábbi felismeréseit, s talál igazolást feledésére abban a május elsejei tömegben, melynek ő is részese volt.

(*Magvető, Budapest, 2010*)

A Képiró Bölcs remekművei magángyűjteményekben

Pap Gábor: *Nem múltó, szent összhang. Tóth Menyhértől – magunk között*

A szerző az alkotó és életműve fontosságát, egyedi jelentékenséget erőteljesen hangsúlyozta a befogadói, használói, praktikusan a magángyűjtői faktor felé fordul. Önmagában is igazolja azt az utóbbi két évtizedben megerősödött tételt, hogy csak a műkereskedelemben és/vagy műgyűjtésben érdeklődést keltő mű/művész számít, csak akkor lesz fontos, ha forintmilliókig emelkednek műveinek az árai, ha aukciókon versengenek tulajdonlásukért. Tévedhetetlen érzékkel ismerte föl a szerző, hogy éppen a Tóth Menyhért-alkotások tulajdonosainak, a szellemileg nyitott műgyűjtőknek – és minden művészeire iránt érdeklődőnek persze – fontos lehet egyre több, megbízhatóbb és természetesen mélyebb ismeretet nyújtani Tóth Menyhért művészetéről. Magáról az alkotóról, a személyéről és az általa létrehozott, sokrétűen gazdag életműről.

A jól megtalált és frappánsan alkalmazott közvetlen, kvázi beszélgetés formában a gyűjtők nemcsak néma hallgatótársak, hanem aktív résztvevők itt, a diskurzus legalkalmasabb továbbgondolóinak is joggal vélhetik magukat. Már csak azért is, mert a szóba hozott, elemzett, bemutatott művek az ő szellemi lakótársaik, az ő falaikon függenek, az ő környezetük részei, tehát legelsősorban őket gazdagítja ez az interakció.

A kötet margitszigeti „tölgyek alatt” körmölt sorai – ahogyan a szerző megjegyzi – véglegesen tisztáznak több, Tóth Menyhérttel kapcsolatos életrajzi tényrt (sérülései, szlovák-sága stb.), és új megvilágításba helyezik művészeite fundamentumát, így: Tóth Menyhért „nem a parasztság, hanem a zsellérség – modern névadással az agrárproletárság – szülötte, az ő sorsuk képbe írója”. Ezzel Tóth Menyhért életalapja és élményi meghatározottsága is más, új hangsúlyokat kap. A szerző egy határozott mozdulattal így hárít el minden, jobbára romantikus burokba ágyazott paraszti és álparaszti utalást, naivvá, tanulatlan östehet-séggé degradálást is.

Pap Gábor említi a bevezetésben, hogy: „A Bölcs hosszabb időre meghatározta közös sorsunkat.” A szerző ebben a meghatározottságban

írta cikkeit, könyvét (*A képiró bölcs*. Debrecen, 1995) Tóth Menyhértől, s most mindezek tanulságait összefoglalva adja megismerési/megközelítési kulcsaként az életmű új összegzését. Oldottan és derűsen (néha a csípősebb, maliciózusabb hangot sem nélkülözve), hallgatói/beszélgetőtársai szellemi koncentrátsá-gára, vagy éppen föltételezett elfáradására is figyelve, arányosan, lépésről lépésre haladva, a képolvasás ábécéjétől kezdve a legmélyebb (vagy legmagasabb) szellemi tartományokig jut el, s juttatja el figyelmes és odaadó olvasó-ját/befogadóját. „Tóth Menyhért képi világában /.../ az ember mint mikrokozmosz teljesség egy-lényegének mutatkozik a makrokozmosz teljesség-gel. Az ő világképében az univerzum lényege sz-e rint emberszabású, és megfordítva, az ember uni-verzumszabású.” Sarkalatos fölismerés, amely mintegy tengelyként, origóként, alapponként is értelmeződik az egyes művek bemutatása során. Lásd pl. *A vizenjáró* 1942 k. (vászon, olaj, 75×65 cm) című, összetett jelképiségű műnek a negyven műtárgy bemutatásából is kiemelkedő elemzését.

Az egyes alkotások elbeszélése, diskurzusba hozása során az emberi test mikrozdíákusára ugyanúgy kitér, mint a „pozitív és negatív for-mák egyenértékűségére”, a műalkotások általános érvényű logikái, anyaghasználati és érzelmi rendjére, a művekben megnyilvánuló ötelem-rendszerre, az alakok lelkeség-szellemiség-tesztiség összefüggéseire, a művek kozmikus koordinátáira. Definíciószerű pontossággal rögzíti, hogy: „a gömbforma és a fehér szín a teljesség és a tisztaság őrzője”. E fölismerés is táplálja a végső, a legáltalánosabb tanulság kimondását: „Tóth Menyhértben és munkásságában a korszellem megtestesülését tisztelhetjük. A művészen is, életművében is.” Pap Gábor azt is egyértelműen tisztázza, hogy a festő legtávolabb éppen a „kifehéredés” stádiumában jutott a népművészi örökségtől. Ez expressis verbis azt jelenti, hogy a pálya első szakában a legerősebb és a legközvetlenebb, néha még külsőségeken (pl. hímzett női öltözet) is megnyilvánuló népművészeti hatás folyamatosan elhalkul, s az utolsó, a fehér korszak, a fehér képek világa már általánosabb emberi, az emberiséget

érintő és értelmező mondanóvá, esszenciává sűrűsödve leveti magáról fogantató időszak formai ihletését. Végző summázatként a könyv írója megfogalmazza azt, hogy Tóth Menyhért „művészetének gyökerei” mégsem a népművészetbe, nem „ebbe a műveltségi rétegbe nyúlunk vissza, hanem sokkal mélyebbre, a televény titkok honába, az emberélet őstalajába.”

Pap Gábor új Tóth Menyhért-összefoglalója a művészettörténész több évtizedes kutatásainak (pl. Nagy István korszakos művészetének az 1960-as évektől ő a legavatottabb megközelítője), műtárgy-interpretációinak, elemzéseinek is letisztult példatára. A „tölgyek alatt” fontos mű, a Tóth Menyhért-irodalmat új szempontokkal és fölismerésekkel gazdagító alkotás született. Mert igaz ugyan, hogy az 1990-es évektől egyre élénkebb és határozottabb érdeklődéssel fordult a hazai műkereskedelem (pl. 700 [!] alkotását bemutató megatárlatot is rendeztek műveiből) és kortársi műgyűjtői társadalom egy jól érzékelhető rétege az ő művésze felé, a róla szóló publikációk mégis ritkák, és esetenként pontatlanok, adataikban tévesek és nem korrigáltak. Példa erre a máig több kiadást megért, monográfiának hirdetett, de csak egyfajta esszéisztikus, néha költőien túlzó megállapítá-

sokat is rögzítő könyv lett (Supka Magdolna: *Tóth Menyhért*. Bp., 1990, lásd róla: Forrás, 1991/11. 95–96.). A Tóth Menyhért művészetét bemutató legutóbbi kiadványok sorában említhető a művek közlésében nyereséget jelentő, a festő születése centenáriumához kapcsolódó katalógus, amely azonban nem hozzáférhető a kis példányszámú megjelenése miatt (ifj. Gyergyádesz László: *Tóth Menyhért*. Budapest–Kecskemét, 2005). Ugyanezen alkalommal jelent meg a Forrás 100 éve született Tóth Menyhért című összeállítása (2004. január, 55–120+16 színes tábla).

A 2010. évben erősödött a Tóth Menyhért-i életműnek a műgyűjtők révén történő publikálása. A fajsúlyos Antal–Lusztig-gyűjtemény Tóth Menyhért-anyagát önálló katalógus rögzíti (*Tóth Menyhért*. Válogatás az Antal–Lusztig-gyűjteményből. Vaszary Képtár, Kaposvár, 2010), Pap Gábor új Tóth Menyhért-opusa pedig más magánkollekciók fontos, az életmű egésze szempontjából megkerülhetetlen jelentőségű műveit mutatja be.

(*Nem múlt, szent összhang. Tóth Menyhértről – magunk között*. A Képiró Bölcs remekművei magángyűjteményekben. Két Hollós Kiadó, Bp., 2010)

Sümegei György

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

axel springer

SZILÁDY

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.

Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204

E-mail: szilady@axelspringer.hu

www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

támogatja.